

Олег Демчук

Вибрані питання української Реформації: історичний перебіг, причини невдачі, вагомі досягнення

Анотація

Ця стаття присвячена огляду історії поширення Реформації на українських територіях в XVI-XVII ст. У статті аналізуються причини швидкого успіху і кінцевих невдач Реформації та подана оцінка значення реформаційних процесів. За основу для аналізу взято праці як сучасних, так і колишніх дослідників. Значна частина праць не були спеціалізованими, а лише контекстуально дотикаються до висвітлюваної проблеми. Для уникнення упередженої думки щодо оцінки складних міжконфесійних відносин також використовуються напрацювання авторів-непротестантів. В статті підкреслюється право на існування української Реформації та її помітна роль в нашій історії.

Передмова

Захищаючи важливість історії, Марк Блок називає християнство «релігією істориків». Це твердження відомий історик обґрунтовує тим, що в той час як інші релігії мали за основу міфологію, в Святому Письмі можна чітко прослідкувати хронологічну послідовність: його частиною є історичні книги. Ба, більше: *«доля людства – від гріхопадіння до Страшного суду – представляється в християнстві як певна довга подорож... центр будь-якого християнського богослов'я, велика драма гріха і викуплення, розгортається в часі, в історії»*¹. Історія християнської церкви не обмежується хронологією Святого Письма і продовжується далі, переплітаючись взаємними впливами з історією всього людства. Однією із визначних і неоднозначних подій в ній стала Реформація – період, якому багато в чому судилося стати переломним. Навіть попри 500-літню віддаля від цих подій, реформаційні ідеї та їх наслідки все ще визначають багато процесів як у церковному, так і у світському житті. Явище, яке народилось у центрі Європи, не лише розсіяло по усьому світу протестантські церкви, але й певною мірою вплинуло на вселенську церкву. Принесені зміни не оминули і позацерковного життя. Беззаперечно те, що адаптовані

---

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка, издание второе, дополненное. – М.: Наука, 1986. – С.6.

досягнення протестантської Реформації творили сьгоднішній світ, а посперечатись можна лише щодо міри їхнього значення.

Реформація не оминула і етнічних українських територій як частини європейського світу. Історія цих подій може служити натхненням для українських протестантів, доказом, що вони не «чужі» на цій землі, чи уроками для подальшого служіння. Врешті-решт, «спадкоємцям Реформації» ця історія може бути просто цікавою – як історія країни, в якій вони проживають, та як історія християн, які тоді теж тут проживали. Стаття складається з чотирьох частин. Спочатку описано дореформаційне становище українців та українських церков. В другій частині пропонується історичний нарис реформаційних рухів на українській і суміжних територіях з певним акцентом на кальвіністському напрямку. В третій частині ми спробуємо зрозуміти, чому ж Реформації, попри усі перспективи, не вдалось «перемогти». Під «перемогою» ми маємо на увазі створення суспільно значущої, а не маргінальної, протестантської церкви, «нової церкви на нових громадянських євангелицьких підвалинах»². В останній частині статті аналізується значення Реформації на українських територіях та перераховуються основні її досягнення в різних галузях.

Для написання статті використовувались як безпосередні дослідження цих подій істориками, так і дотичні, в яких згадується про суміжні явища чи події. Протестантами, фактично, не проводилось подібних досліджень, тому використовувались роботи представників інших конфесій чи навіть світських вчених. Сподіваємось, це зможе стати позитивним фактором у нашому прагненні до об'єктивності, попри те, що автор статті є протестантом. На нашу думку, саме прагнення до об'єктивності і чесності у висвітленні Реформації, а не її ідеалізація, є головним завданням християн-протестантів під час відзначення її 500-річчя.

1. Нарис дореформаційного становища українців

Середньовічна історія України небагато чим відрізняється від історії інших європейських країн. Американський історик, фахівець з історії Східної Європи Тімоті Снайдер називає її «типово європейською», бо як і у Франції чи Англії тут відбувалася боротьба місцевого населення з вікінгами³. Були

---

² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. / Ред. П.К. Вовк. – К.: "Освіта", 1992 – С. 81.

³ Відкрита лекція Тімоті Снайдера: Навіть не минуло: українські історії, російська політика, європейське майбутнє. Інтернет-ресурс:

тут межування і взаємовпливи з мусульманським світом, знайомі Іспанії. На українських територіях був центр середньовічної Русі, яка підтримувала політичні, економічні і культурні зв'язки із західнішими країнами. Русь, аж до її розпаду на менші князівства, мала багато спільних рис з імперією Каролінгів. Як і в Європі, тут ще в першому тисячолітті поширилося християнство. Протистояння впливів західного і східного християнства було знайомим і для Польщі, Богемії чи Болгарії. Разом із поляками і угорцями руським спадкоємцям довелось витримувати татарські набіги. Разом із поляками, литовцями та іншими руськими князівствами русини-українці ще до Реформації створили політичну унію й найбільшу тоді за площею ранньомодерну державу Європи. І саме в період Ренесансу та Реформації українська історія виявляє найбільшу спільність з європейським контекстом.

Суттєвою особливістю цих земель в порівнянні з іншою Європою було їхнє розташування на пограниччі Європи, пограниччі християнського світу, на межі між західним і східним обрядами християнства. Їм судилось бути межовими і спірними територіями світових імперій, перебувати на межі культурних світів, незалежно від поділів «Північ-Південь» чи «Захід-Схід». Протягом усієї української історії це відграватиме чи не ключову роль у труднощах при спробах визначення її ідентичності та подальшого шляху розвитку. Такий синдром «постійного пограниччя», «окраїнності» ставить цю територію та її населення у повсякчасну боротьбу різносторонніх впливів. Більше того, якщо вищезгадану Іспанію відокремлювала Гібралтарська протока, то українським землям довелось безпосередньо межувати з кочовими тюрками-мусульманами та татарами. Без розуміння цього, як і без бачення України в контексті європейської історії, неможливо дослідити й історію української Реформації.

1.1. Передумови Реформації. Українські землі до початку XVI ст.

В цій статті ми висвітлюємо перебіг реформаційних процесів на територіях, які ми тепер зовемо Україною. Однак необхідно пам'ятати, що у ті часи на цих територіях не просто не було української держави, а й навіть назва «Україна» не була ще поширеною. Тому до розгляду варто додати як межові землі етнічної коліски сучасної України, так і реформаційні події у тих державах, до складу яких входили ці землі. Після розпаду Русі і навал монгольських орд етнічні землі майбутніх українців були повернені у

християнський світ не руськими людьми, а поганами-литвинами і поляками-католиками. Зараз слово «*руський*» асоціюється із Росією, а тоді це стосувалось населення колишньої Русі. В часи пізнього Середньовіччя православне населення руських земель Польської та Литовської держав називали *русинами*.

«Українські русини» жили на землях, які приблизно співпадають із сучасною центральною і західною Україною. Від цих територій варто відділити Берестейщину та інші території сучасної Білорусі (назва Біла Русь вживалась вже у XVI ст.) Сучасні південно-східні українські території тоді ще були переважно незаселеними, степи часто загрожували частими набігами татарських кочовиків. Якщо конкретніше проілюструвати це сучасними територіями України, то на початку XVI ст. Поділля і Галичина належали Польському королівству, Волинь та Центральна Україна разом із Києвом були у складі Великого князівства Литовського, Чернігівщина та Північно-Східна Україна захоплені Московським царством, причорноморське узбережжя було під владою Кримського ханства, а Буковина і Закарпаття, відповідно, частинами Молдавського князівства та Угорського королівства, які перебували під впливом Османської імперії у певні часи своєї історії.

Оскільки етнічно-територіальна колиска сучасної України в ранньомодерні часи була розділена між Польською та Литовською державами, які зближувались аж до Люблінської унії в 1569, то й огляд Реформації буде зосереджено на цих землях. Окремо варто виділити Закарпаття, яке реформувалось у складі Угорщини. Щодо південно-східних територій сучасної України, то про тамтешню Реформацію говорити не можна: колонізація і залюднення цих земель відбудеться уже в післяреформаційну добу.

Етнонім «Україна» для позначення русинських земель у складі Польської держави ширше почав застосовуватись в значенні «окремої території», «краю», «пограниччя» нарівні із словом «*Русь*» якраз в час завершення Реформації в другій половині XVI ст. Одноосібним позначенням цих територій слово «Україна» стає лише у XX ст⁴. Часто так позначали ці землі у Західній Європі, а термін «*Русь*» вужчає і стосується лише Руського (Галицького) князівства, яке ще називали *Червоною Руссю*. Наприклад, термін «Україна» загально використовується у середині XVII

---

⁴ Детальніше про історію назви української території у ті часи, її походження та еволюцію можна прочитати у Яковенко Н.М. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття – К.: Laugus, 2012. – С. 9-43.

століття французьким інженером Г. де Бопланом у описі цих земель. Так іменували їх і європейські реформати, підтвердженням чого є згадка про невідомих українських князів у листі англійського державного діяча і кальвіністського теолога⁵. Можна сказати, що Реформація поширювала Європою виокремлення назви «Україна» для тих територій Речі Посполитої, що противилися католицькій реакції.

Все вищесказане дає підстави говорити саме про «українську Реформацію», а не просто про Реформацію в Польщі або Литві, та піднімати питання, пов'язані з реформаційними процесами саме на етнічних українських землях в бездержавний період. Завдяки політичній структурі Польського королівства і Великого князівства Литовського, а також східнохристиянському обряду і руській спадщині (територіальна приналежність, культурні і управлінські звичаї, збережені ще з часів Русі і продовжені Галицько-Волинським князівством), русини виділялись як окремий народ від литовців-поган (з 1385 року – католиків) та поляків-католиків. І хоча Реформацію України не можна розглядати без контексту Реформації цих двох держав, тут були свої важливі відмінності і особливості.

Реформація у Східній Європі, як і у Західній, співпала з іншими важливими історичними процесами і подіями. Епоха Ренесансу, що зародилась в Італії в середині XV століття, дісталась аж до межі католицького світу – до Польщі і Литви. Стіною для Відродження став консервативний православний Схід, де Польсько-Литовська держава межувала із Московською. Тому епоха Ренесансу зробила цю межу ще більш контрастною. Південно-Східну Європу окупували турки-османи, в 1453 році було зруйновано Константинополь. Через це тамтешні патріархи підупали під вплив турків, їхній вплив на церковно-політичні міжнародні справи зменшився. Скориставшись цим, Московське царство, яке набирало міцності, проголосило себе третім Римом, захисником православної віри. Московський цар Іван III як «цар всієї Русі» з 1493 року виявив свої претензії на руську спадщину, а отже і на ті руські землі, що були під

---

⁵ Мова йде про Джона Уінтропа (1589-1647), губернатора колонії Коннектикут, англійського державного діяча та кальвіністського теолога. В своїй відповіді на зауваги проти вибуття в Нову Англію (1630) він згадує «князів України», які підкорилися папі. Важко сказати, про кого тут йдеться, але вартий уваги той факт, що Реформація саме на українських землях цікавила англійських урядовців. Ймовірно, що контакти Англії та українських князів продовжувалися і після смерті Яна Ласького, оскільки саме про них згадується як про представників цих земель. («...Princes of the Ukraine had ill successe in assisting the Pal^e», в Robert C. Winthrop, *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Vol. 12 (1871-1873), 242).

владою Великого князівства Литовського. Саме на такому складному пограниччі впливів і взаємних претензій знаходились землі сучасної України у переддень Реформації.

Розділені між поляками та литовцями, московітами і турками руські землі залишались чи не основною ціллю їхніх політичних амбіцій. Не менш складною була і релігійна ситуація. Як спадкоємці Київської Русі, що обрала візантійський шлях ще в X ст., русини в своїй більшості були православними християнами Київської митрополії Царгородського патріархату. Поділена на князівства Русь в XIII ст. терпіла монгольське панування, в результаті якого значна кількість князівств стали васалами Золотої орди і сплачували данину, а білоруські землі зближувались із Великим князівством Литовським. До XV ст. Велике князівство Литовське виросло від Балтійського аж до Чорного моря, в основному завдяки руським територіям. Послаблення Золотої Орди і поширення Литви та Польщі виділили три уламки Русі: північно-східні (майбутня Росія), північно-західні (майбутня Білорусь), і південні землі, які пізніше стануть Україною. Остання язичницька держава Європи, Литва, стала великою за рахунок православних територій Волині, Полісся, Поділля і Наддніпрянщини. Католицька Польща приєднала Галичину. Язичники-литовці становили лише близько 10% населення Великого князівства Литовського, а руська мова була навіть поширенішою за литовську. Проте загроза від Московського князівства, яке набирало сил, змушувала литовців схилитись до Заходу і прийняти католицизм у Кревській унії з Польським королівством 1385 року. Таким чином, на території України-Руси було вимушеним співіснування католицької та православної церков, хоча і на нерівних засадах на користь католицизму. Це ще один аспект, який стане важливим чинником при реформаційних подіях.

Крім християнського населення, ці території були населені значною часткою й іншими релігійними групами. Серед них варто виділити єврейське населення у містах Галичини: наприклад, у Львові в ті часи частка євреїв становила близько 10%, а в усій Речі Посполитій у XVI ст. проживало 100-120 тис. євреїв, які поширювали юдаїзм широкою мережею своїх шкіл⁶. Діяльність єврейських громад матиме свій вплив на поширення антитринітаризму. До однієї з таких груп унітаріїв-«необрізаних євреїв» в 1582 р. вступить Симон Будний, в минулому кальвініст, автор Несвізького

---

⁶ Яковенко Н.М. Очерк истории Украины в средние века и раннее новое время – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.161.

катехізису, «найвидатніший гебраїст сторіччя».⁷ Євреї-караїми використовуватимуть аргументи антитринітаріїв у намаганнях спростувати традиційні християнські догмати. Через релігійну толерантність Речі Посполитої тут проживала така велика кількість євреїв, що її називали «єврейським раєм».

Розвитку релігійних свобод сприяв соціально-політичний устрій Польської держави. Суспільство поділялось на п'ять станів: духівництво, шляхта, міщани, євреї і селянство. Чотири перших мали широку станову автономію, що дозволяла їм мати свої юрисдикцію і привілеї. Попри те, що найпоширенішим станом у державі, як і всюди, були селяни, особливим було місцеве дворянство – шляхта. Саме шляхта відіграла основну роль у політичному, суспільному та культурному житті. «Шляхетність» визначалась не економічною спроможністю (бо серед шляхтичів були і злидарі, бідніші за селян), а правами і звичасними привілеями. Шляхетський сейм і місцеві сеймики суттєво обмежували владу короля, в певні періоди шляхта могла навіть обирати короля голосуванням, а постанова “*Nihil novi*” з 1505 року не дозволяла запроваджувати «нічого нового». “*Nic o nas bez nas*” і “*nie pozwoliam*” – гасла «шляхетської демократії», які не дозволяли запроваджувати жодного закону без згоди шляхти. Вражає і частка дворян (шляхти), яка була тут 7-10% у XVI-XVII ст. (для порівняння, у Франції та Англії частка дворянства становила лише 1-2% населення).⁸ Така частка впливового дворянства була суттєвим правовим захистом від королівського свавілля і тиранії.

На руських територіях, що були у складі Великого князівства Литовського до укладення Люблінської унії, були дещо інші порядки. Волинська і Київська земля під управлінням місцевих князів-землевласників мали фактичну автономію – статус «держави в державі». Магнат мав суверенну внутрішню законодавчу владу, адміністративне право надання земельних наділів, посад, призначення податків та міг звершувати суд аж до смертної кари⁹. Такі широкі повноваження князів ставили у залежність місцеву шляхту, яка знаходилась у них на службі. За хорошу службу князь надавав шляхтичам свою протекцію і дарував землі. Військо, адміністративні і судові інституції допомагали йому поширювати своє покровительство на межі володінь. Цей фактор у майбутньому допоможе проводити «зверху» реформаційні ідеї у своїх маєтках багатьом магнатам,

---

⁷ Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – С.188.

⁸ Там само, 205.

⁹ Яковенко Н.М. Очерк. С. 203-204.

зокрема, литовському князю Миколаю Радзивілу. Саме небажання підкоритися королю буде причиною протидії багатьох руських і литовських магнатів, в тому числі і братів Радзивілів, Люблінській унії, яка передасть українські землі польській короні.

1.2. Християнські церкви напередодні Реформації

На відміну від країн Західної Європи, вже перші хвилі протестантизму в Україні зустрілись не лише з католицизмом, але й зі східним християнством – православ'ям. Причому самé православ'я теж було далеко не однорідним. Через невдалий союз із папою проти монголів ще в короля Данила виникали конфлікти з руськими митрополитами, які врешті-решт закінчились перенесенням митрополичого престолу у Володимир-на-Клязьмі (1299), а потім і до Москви (1325)¹⁰. Таким чином, московський «митрополит всія Русі» матиме претензії на новоутворену митрополію «Малої Русі» з центром у Галичі. Із зростанням геополітичного значення Московії з'явилась потреба церковної незалежності від Константинополя. Це виявилось у вигнанні митрополита Київського Ісідора за підтримку Флорентійської унії і обранні на місцевому соборі Йони (1448). Його затвердженню посприяло взяття турками Константинополя, скориставшись чим московська церква проголосила в 1459 році автокефалію, офіційно затверджену аж в 1589 році¹¹. Поділення двома митрополитами між «Нижньою Руссю» з Григорієм Болгариним і «Верхньою Руссю» з Йоною продовжилось.

Православна церква на русько-литовських землях була перехідним елементом між католицькою Європою і православною Московією. Відповідно, вона мала більш тісний зв'язок із Заходом. Проте, в ті часи вона піддавалась аж занадто великому впливу світської влади. Обрання православних митрополитів і єпископів стало умовним, бо насправді їх призначав король чи князь. Це призвело до корупції, продажу вищих церковних посад – «церковного хліба». Відтак, біля церковної верхівки опинялись люди далекі від християнства, а часто й аморальні. Занепад церковного життя посилювався неосвіченістю священників, оскільки не було навчальних закладів. Священик мав вміти лише звершувати літургію і таїнства. Крім того, часті конфлікти духовенства із місцевою владою спричиняли закриття храмів аж до вирішення суперечок.¹² Без підтримки

---

¹⁰ Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності – Х.: Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – С.91.

¹¹ Яковенко Н.М. Очерк. С. 209.

¹² Яковенко Н.М. Очерк. С. 212.

держави, якою користувалась католицька церква, православна церква утримувала позиції завдяки активності мирян.

Вимушені умови рівності двох церков розвивали на територіях Великого князівства Литовського культуру віротерпимості. Цьому сприяло і те, що Литва досить недавно стала католицькою, і те, що, попри державний статус католицизму, переважна більшість населення, серед яких були і державні урядники, залишалась православною. Внутрішній конфлікт із руським населенням Литви для князівської верхівки був особливо невідгідним в умовах зростання потужності й амбіцій «об'єднання руських земель» Московського царства. Тому, релігійна толерантність між православними і католиками на той час була скоріше вимушеною, ніж планованою політикою¹³. Все це в подальшому сприятиме поширенню тут Реформації.

Щодо католицизму на українських землях, то для його розгляду варто виділити дві території: польську Галичину і литовські Волинь та Центральну Україну. Галичина почала «окатоличуватись», увійшовши у склад Польщі в 1352 році. Польські королі хоча і підтримували офіційну католицьку церкву, але насильно наvertати «схизматиків» не хотіли. Через те, незважаючи на статусну нерівність, православна церква мала різні привілеї, що були спробами урівняти в правах різні конфесії. Всупереч прагненню папської курії і духовенства витіснити православні церкви, світська влада, розуміючи реалії життя, зберігала помірний баланс. Волинь і Центральна Україна перейшли до Польської Корони лише в результаті Люблінської унії 1569 року.

Звісно, це співіснування не було таким безхмарним і конфлікти траплялись. Разом з тим, в католицизм через його престижність часто переходили впливові шляхта і панство. Тому матеріальний стан католицьких громад був помітно кращим, що і збільшувало їх вплив. Але і після унії населення Галичини, не кажучи вже про Волинь і Центральну Україну, в більшості, окрім великих міст, все ж залишалось православним.

2. Початок Реформації на українських землях

Оскільки в період проникнення реформаційних ідей в Україну її землі належали Польській короні і Великому князівству Литовському, потрібно частково включати в розгляд аспекти Реформації і цих країн. Нижче

---

¹³ Яковенко Н, Очерк. С. 215.

пропонується нарис історичного перебігу реформаційних подій. Хоча основним акцентом статті буде реформатське християнство (кальвінізм), частково будуть розглянуті й інші течії протестантизму. Це дасть змогу повніше описати картину тодішніх подій.

2.1. Гуситські рухи. Чеські брати

Зовсім близько від українських земель ще за сотню років до Мартіна Лютера розгорнувся гуситський рух. І хоча в ті часи термін «протестантизм» ще не вживався до цього напрямку, як його потім будуть вживати щодо лютеран і кальвіністів, гусити поширювали значну частину пізніших реформаційних вчень. Тісні зв'язки між Англією і Богемією (теперішньою Чехією) сприяли поширенню тут ідей Джона Вікліфа. Ян Гус виступав за реформу католицької церкви та проти зловживань духовенства. Він наполягав на необхідності перекладу Святого Письма народними мовами для його поширення поміж простим людом та ставив його авторитет вище авторитету папи і церкви. Його вчення були засуджені і визнані єретичними католицькою церквою, а самого Гуса спалили на вогнищі в 1415 р. Це спровокувало активний гуситський рух, а також тривалі війни, в яких брала участь і галицька шляхта. Тісні зв'язки східноєвропейських народів сприяли виникненню цікавості до цього руху та поширенню його ідей і в Україні.

В середині XVI ст. через переслідування в Австрії та Богемії деякі чеські брати мігрують до Польщі. В цілому, часті згадки про еміграції в Польщу і Литву гуситів, євреїв, аріан, богомолів чи «зжидовілих» із Західної та Східної Європи підкріплюють уявлення, що ці держави в ті неспокійні для Європи часи були островом релігійної толерантності. Завдяки цьому гусизм поширювався серед панства і шляхти. Зокрема, місто Лешно стало центром їхнього руху завдяки місцевій школі, заснованій Якубом Остророгом. Варто згадати суперінтенданта «чеських братів» та великого педагога – Яна Амоса Коменського (1592-1670).

В подальшому ідеї гусизму, втілені у «чеських братствах», служили мостом для розповсюдження і популяризації кальвінізму на традиційно православних українських землях. Про їхні тісні зв'язки з кальвінізмом може свідчити хоча б діяльність ще одного суперінтенданта чеських братів – Теофіла Турновського (1544-1608). Він отримав освіту в університетах Віттенберга і Кракова та запам'ятався спробами православно-протестантського єкуменізму. Свої ідеї висловлював на синодах у Торуні (1595) і Вільні (1599). Опираючись на єдність щодо догмату Трійці, його проект унії складався ще з 18 пунктів вчення, щодо яких у протестантів і православних не було суперечностей. Щодо суперечностей, то в них

проголошувалась свобода, бо проголошувалось: *«Ми, чини, вельможне панство, радники, вершники та інші жителі Польського Королівства, Великого князівства Литовського та інших прилежних земель, ... прихильники як грецької церкви, так і євангелицького сповідання, віруємо і сповідуємо єдиного в Трійці Бога, маємо одне і те ж одкровенне Слово Боже і Господа Ісуса Христа визнаємо єдиним та істинним главою Церкви»*¹⁴. Єдність церков, як вважав Турновський, дозволить проводити спільні міжконфесійні богослужіння культурно-освітню діяльність. Його проект підтримали лютерани і кальвіністи, зокрема князі Радзивілли (сини князя Миколи Чорного і його брата Миколи Рудого), та навіть деякі православні, серед них був і князь Острозький. Проте православні ієрархи сприйняли такий союз негативно, а раніше прийняття Берестейської унії було однією із причин їхнього спротиву єдності з протестантами. Таким чином, проведення унікальної унії між протестантами та православними, яка була не такою вже й утопічною, враховуючи підтримку впливових світських покровителів, обмежилось взаємодопомогою у захисті релігійних прав. Хоча і це важливо, бо такі кроки підтримували міжконфесійну толерантність у Речі Посполитій.

2.2. Лютеранство

Лютеранство проникало в Польщу безпосередньо із сусідніх німецьких земель. Вперше воно стало поширюватись саме посеред німецьких колоністів у польських містах. Значна кількість німців проживала і в українських містах: наприклад, у Львові їх було близько 10-15%¹⁵. Важливу роль у поширенні лютеранства відігравав прусський король Альбрехт, а пруське місто Кенінсберг (сьогодні – Калінінград, РФ) завдяки своєму університету стало фактично «другим Віттенбергом». Вже у 1519 році у Вроцлаві почали друкувати праці Лютера, а в 1525 році було видано лютеранський катехізис. Н. Яковенко наводить факт, що у Великій Польщі (область у центрально-західній частині Польщі) до кінця XVI ст. 40% католицьких парафій стали лютеранськими.¹⁶

Проте серед руської шляхти лютеранство не дуже поширилось. Через його «німецькість» воно тут залишилось чужою, «німецькою» вірою. Лютеранська церковна і обрядова організація, її монархічна спрямованість не надто подобались місцевому населенню. Тому тут лютеранство швидко витіснили «демократичніші» кальвінізм та унітаризм. Крім того, неукріплене

---

¹⁴ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій – Інтернет-ресурс: http://anabaptist.ru/obmen/hystory/list1/files/books/book_005/0100_t.html

¹⁵ Яковенко Н.М. Очерк. С. 158.

¹⁶ Яковенко Н.М. Очерк. С. 285.

лютеранство зустріло достатній опір католицизму за короля Сигізмунда I. Згідно з едиктами, затримувалися як друкарі, так і ті, хто прийняв лютеранство, заборонялося поширення лютеранської літератури. Але попри все, північні та західні райони Речі Посполитої, які були населені німцями, так і залишились лютеранськими аж до їх включення до складу Пруссії¹⁷.

З лютеранськими ідеями знайомилися місцеві студенти в європейських університетах. Найвідомішим з них був Станіслав Оріховський (1513-1566), який народився на Перемишлянщині, території сучасної Польщі. Його батько був католиком, а мати – дочкою православного священника. Навчався спочатку у Кракові та Відні, а у зв'язку з турецькою загрозою відправився у Віттенберг. Там зустрівся з Філіпом Меланхтоном і Мартіном Лютером, у якого тривалий час жив удома. Подейкують, що Лютер вважав його кращим із своїх учнів. Після повернення в Польщу через наполягання батька Оріховський став католицьким священником, але попри свій католицизм вирізнявся протестантськими діями та ідеями. Крім того, він вважав себе русином-українцем, а також симпатизував православ'ю. В творі «Хрещення у русинів» (1544) Оріховський обґрунтовував потребу у добрих міжконфесійних стосунках, в «Промові у справі закону про целібат» (1547) виступив проти целібату священників, а згодом, як і Лютер, одружився. Це викликало конфлікт із Римом і у його вирішенні Оріховський навіть погрожував переходом у «грецьку віру». Хоча пізніше Оріховський примирився з Римом і навіть критикував «протестантів-єретиків», його життя служить прикладом проникнення в українське життя окремих ідей протестантизму, співжиття та поєднання його елементів із місцевими конфесіями, що зумовило формування усвідомленої і «розумної» віри у людей.

2.3. Кальвінізм та соцініанство

Історія кальвінізму на українських теренах, попри недостатнє її дослідження, має чим вразити. З'явившись тут ще в 40-х роках XVI століття, реформатські церкви зуміли закріпитись тут більше ніж на століття. Крім того, це був не просто тліючий вогник «виживання», а яскравий спалах, якого не бачили в себе деякі країни і в західній Європі.

---

¹⁷ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 192.

2.3.1. Зародження і поширення (1540-і роки – 1565 р.)

Мостом для проникнення реформатських ідей на українські території була Польсько-Литовська держава. Незадоволення польської шляхти статусом католицької церкви в державі налаштовували її до сприймання ідей Реформації. Як і у Західній Європі, тут для реформаційних процесів не були чужими політичні та соціальні мотиви. Прихильність до кальвінізму місцевої шляхти була однією з причин як його успіху, так і невдач. Шляхта, яка вбачала у кальвінізмі можливість потіснити католицькі церковні структури, зменшити вплив єпископів і не сплачувати церковні податки, взяла під свій патронат кальвіністські осередки у Польщі. Ренесансні і реформаційні ідеї проникали ще за польського короля Сигізмунда I Старого (1467-1548), який хоча й протистояв Реформації своїми наказами, на практиці не виявляв завзяття у цьому напрямку. А коли на зміну йому в 1548 році став королювати його син Сигізмунд II Август, відкрилися ворота для усіх західних вільнодумців. Новий король змалку був оточений різними вченими та виховувався деякими прихильниками Реформації. Пізніше Кальвін присвятив йому своє тлумачення Послання до євреїв, а Лютер – свій переклад Біблії¹⁸. Це був унікальний король для своєї епохи, який виділявся м'якою вдачею і витонченим правлінням. Кохання до Барбари Радзивілл зблизило його з її двоюрідним братом – Миколасм Радзивіллом Чорним, князем литовським, покровителем кальвінізму у Великому князівстві Литовському. Польський сейм протривався наміру короля одружитись із Барбарою, бо вважав литовку навіть із княжого роду недостойною бути польською королевою. Проте король не здався і поставив особисте кохання вище політичних інтересів, а сейм був змушений коронувати Барбару. Відтак, зв'язки Польщі і Литви зміцнювались, збільшився і вплив Миколая Радзивілла Чорного. Але в релігійних справах король вирізнявся противленням насильству і уникав релігійних чвар: як і його батько, він хотів «бути королем водночас овець і цапів»¹⁹.

Радзивілли були одними із найбагатших землевласників Європи, а Миколай Чорний до обрання королем Августа – його другом і радником. Після коронування Сигізмунда II, Миколай стає литовським князем, фактично «некоронованим королем Литви». Десь у 1553 році він принародно оголошує про своє кальвіністське віровизнання. На це вплинули його зв'язки із західноєвропейськими реформаторами, зокрема з

---

¹⁸ Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Том 5. Протестантизм. – ред. А. Колодний, П. Яроцький – Світ знань, 2002.

¹⁹ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 154.

Філіпом Меланхтоном, Жаном Кальвіном та Симоном Заком, що був магістром богослов'я університету в Кракові. Сам Симон Зак став проповідником у новоствореній Радзивіллою церкві у Бресті. У своїх великих наділах Миколай Радзивілл Чорний та його двоюрідний брат Миколай Радзивілл Рудий розпочали масове створення нових реформатських громад та переорганізацію старих католицьких громад у реформатські. Організація церков доповнювалась створенням протестантських навчальних закладів, серед яких були і вищі, європейського зразка. Сприяло цьому листування із тими ж Меланхтоном, Кальвіном, Генріхом Буллінгером. Створювались друкарні для поширення релігійних книг, а у 1563 році польською мовою була видана Берестейська Біблія. В друкарнях Радзивілла Симон Будний видав староруською мовою книгу «Про оправдання грішника перед Богом» та свій Катехізіс. Активну діяльність князя зупинила лише передчасна смерть у 1565 році (на той час йому було лише 50 років). Хоча його зусилля підтримував двоюрідний брат Миколай Рудий (що прожив до 1584 року), діти Миколая Чорного не просто повернулись у католицизм, але й руйнували здобутки батька.

Ім'я Миколая Чорного тісно пов'язане із «Золотим століттям» в історії Білорусі та Литви, коли їх культурний розвиток сягав небачених раніше висот. Початок «Золотого століття» Польської історії теж відносять до правління останнього із Ягеллонів – Сигізмунда Августа. У складі спільної Польсько-Литовської держави поляки, литовці, білоруси й українці в часи Реформації переживали духовне відродження і культурне піднесення. І якщо істориками наших сусідів ці часи визнаються особливими, то для української історіографії їхнє значення ще переосмислюється.

Особистістю європейського значення для річпосполитської Реформації був Ян Ласький, який народився у центральній Польщі. Значно пізніше Лаському присвятить свою дисертацію голландський політичний діяч і кальвініст Абрахам Кайпер. Відомий своїми реформаторськими успіхами в Англії, Німеччині та Фризії, відносинами із такими гуманістами та реформаторами, як Ульріх Цвінглі, Кальвін, Буллінгер та Еразм Роттердамський²⁰, Ласький був запрошений протестантськими лідерами для створення у Польщі аналогу «народної церкви», яка на той час вже була створена в Англії. У 1556 році він залишає Англію і прибуває до Польщі. Його робота там була організаторською: реформатська церква

---

²⁰ Еразм писав про Ласького: «Я, старець, став кращим від співжиття із цим юнаком, і я, старець, вчився в юнака стриманості, міри, скромності, яким юнак би мав навчатись у старця» – Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше // Вестник Европы. 1885.

була поділена на територіальні округи, в кожному з яких головував суперінтендант. Служіння суперінтенданта схоже до служіння єпископа в деяких протестантських церквах: в його обов'язки входили такі організаційні питання, як скликання церковних з'їздів та головування на них. Проте кожна церква керувалась автономно своїми служителями, а також мала світського протектора – сеньйора чи магната.

Завдяки своєму великому авторитету Ласький забезпечував єдність різних протестантських громад. Це виявилось і у тому, що лише після його смерті в 1560 році з реформатського табору виділились антитринітарії. Окремі дослідники вважають помилкою Ласького те, що він прагнув утворити окрему єдину реформатську церкву, а не об'єднати її з існуючими церквами «чеських братів» та лютеран. Таким чином, крім опору Тридентського собору, кальвіністи зіткнулися ще й із внутрішніми суперечностями, які зумовили спад яскравого початку протестантизму у Речі Посполитій.

Прихильність керівного стану суспільства та згаданих вище високих посадових осіб надало імпульсу для швидкого поширення реформатства в Речі Посполитій. Звісно, це не могло оминати й українські землі. Багато руських магнатів та шляхтичів з тих чи інших мотивів виявляли прихильність до кальвінізму. Цими мотивами могли бути як щира переконаність в істинності цього вчення, так і корисливі чи побічні цілі, як-от захоплення новою західною модою, прагнення прислужитись у вищих князів-кальвіністів, виявити свою самобутність і нетрадиційність чи отримати якісь нові вольності. Не можна сказати, що політичний аспект Реформації був особливо виразний лише у Речі Посполитій, бо й у Західній Європі успіх Реформації багато в чому теж завдячував підтримці князів чи магистратів.

Руські шляхтичі теж зацікавились кальвіністським вченням. Серед таких родин можна зазначити такі відомі литовсько-руські родини, як Вишневецькі, Жолкевські, Потоцькі, Сапіги, Ходкевичі, Радзивілли, Пронські, Тарновські, Кишки та інші. Одні з них самі ставали кальвіністами, інші просто були їхніми покровителями. Наприклад, до кальвіністів належали брати Дмитра-Байди Вишневецького, князі Андрій та Костянтин²¹. Придушувач повстання Наливайка Януш Заславський²², будівничий Збаразького замку Юрій Збаразький, засновник Замоїської академії Ян Замоїський, а також три перші митрополити унійної церкви,

---

²¹ Яковенко Н.М. Дзеркала ідентичності. С. 108.

²² Там само. С. 124.

наступницею якої є УГКЦ, – Іпатій Потій, Йозеф Рутський та Рафаїл Корсак – певний час теж були кальвіністами. З реформатством вони знайомились різними шляхами: наприклад, під час поїздок до Західної Європи, під час навчання там або під впливом уже створених у Польщі та Литві реформатських церков чи просвітницьких осередків. Такі осередки створювались при маєтках шляхтичів, які були зацікавлені освітою своїх дітей. Для навчання запрошувались або приймалися західні вчені, які часто були протестантами. Центрами поширення руху стали Краків, Вільно, Сандомир та Люблін. Взагалі освіта відіграла важливу роль у поширенні протестантизму, бо на той час стан освіти католицької, а тим більше православної, був плачевним. Польський дослідник тодішньої історії Януш Тазбір зазначає, що *«при переході у нову віру була важливою освіта, оскільки першими поборниками релігійних реформ стали найосвіченіші люди»*.

Шлях до Реформації Оріховського був не чужим і для кальвіністів. Мартин Кровицький, який був ксьондзом з Кровця під Белзом, одружившись, відмовився від сану священника та став суперінтендантом кальвіністів на Поділлі. Кровицький був одним із перших керівників кальвінізму в Речі Посполитій, відомий своїм закликком до короля Сигізмунда Августа і руської шляхти повернутися до чистоти Євангелія. Він захищав принципи релігійної толерантності, свободи совісті та важливість «розумної віри».

Хоча для руської шляхти антиклерикальна боротьба за церковні наділи не була мотивацією в поширенні протестантизму, бо маєтками православної церкви і так розпоряджались світські особи, поширення кальвінізму на українських землях було значним. Наталя Яковенко говорить про те, що у Малопольщі (яка включала в себе пограничні з Україною Краківське, Сандомирське, Люблінське воєводства та українські землі, долучені до Корони Польської Люблінською унією) та Руському князівстві до кінця XVI ст. нараховувалось від 206 до 297 кальвіністських зборів²³. Любащенко наводить дані В. Урбана, згідно яких в Малій Польщі і Галичині до кінця XVI ст. налічувалось близько 260 реформатських громад, тоді як у Великому князівстві Литовському – 190. Ці дані вона підтверджує і даними Красінського, який говорить про 315 громад на цих же землях у 60-х роках XVI ст., а в кінці століття – про 285. Якщо врахувати, що із 190 кальвіністських зборів Великого князівства Литовського багато знаходилась в районі волинського пограниччя України, і долучити ще близько 200 зборів Закарпатської Русі, то можна сміливо говорити про 300(!) громад на

---

²³ Яковенко Н.М. Очерк. С. 286.

території сучасної Західної України. Таким чином, частка кальвіністських громад серед тодішніх церков на цій території була дуже ваговою²⁴ і значно більшою, ніж частка навіть усіх протестантських громад на сьогодні. А підсилити цю цифру може ще той факт, що точний перерахунок неможливий, через те, що суперники Реформації не дозволили зберегтися багатьом історичним пам'яткам тодішньої доби. Загалом в Речі Посполитій в часи розквіту чисельність протестантських громад сягала близько тисячі²⁵. Ця цифра вказує, що річпосполитська Реформація не надто поступалась французькій, яка значно краще описана в історії, хоча громад у Франції налічувалося близько 1500.

Географічно можна виділити два осередки кальвінізму в Речі Посполитій. Північний, литовсько-білоруський, на околицях міст Вільно і Кедайняй, та південно-західний – вздовж лінії Краків-Люблін-Берестя. Перший був віддалений від українських територій, а другий був близький і пересікався з руськими землями Польсько-литовської держави. Можна перерахувати кілька найбільших осередків реформатства на територіях сучасної України. Серед них на Галичині були Бучач, Бережани, Жовква та Зборів, на Волині – Берестечко та Олиця, на Поділлі – Кам'янець та Панівці, на Брацлавщині – Винниця. Варто також відзначити декілька важливих осередків на пограничних територіях, що зараз не належать Україні: Ланьцут, Дубецько, Берестя, Влодава, Замостя, Дебрецен, Несвіж, Шарошпатак та інші.

Поширення кальвінізму, як зазначалось вище, не відбувалось рівномірно серед усіх прошарків населення, а в основному лише серед провідного – шляхти. Утворення нових реформатських громад відбувалося навколо маєтків тих магнатів, які переходили у кальвінізм. Вони мали змогу як захищатись від католицьких зазіхань на свої релігійні права, так і фінансувати життя громади та поширення реформатських ідей. Непоодинокими були випадки передачі католицьких церков у маєтках магната прихильникам кальвінізму²⁶. Правило «*Cuius regio, eius religio*» діяло не лише в країнах Центральної Європи, але й тут. Магнати у своїх маєтках, як і німецькі князі у своїх князівствах, могли обирати для себе віросповідання, яке поширювалось і на усіх їхніх підданих. Через це питання щодо впливу Реформації на нижні верстви населення стає складним, бо важко дізнатися віросповідання того, кого ніхто про нього не

---

²⁴ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

²⁵ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів: Свічадо, 2005 – С. 36.

²⁶ Яковенко Н.М. Очерк. С. 285.

запитував. Річ Посполиту, яка була «шляхетським раєм», водночас називали «пеклом для селян»²⁷.

Одним із найбільших центрів кальвінізму у Великому князівстві Литовському було місто українського пограниччя Берестя (нині – Брест, Білорусь). З 1553 року тут діяла реформатська громада і друкарня при маєтку Миколая Радзивілла Чорного. Видана тут польською мовою Берестейська (або Радзивілівська) Біблія 1563 року була зразком для Острозької Біблії 1581 року, перекладеної церковнослов'янською мовою за сприяння Костянтина-Василя Острозького. Тут працювали Миколай Рей, Кипріан Базилік, Симон Будний²⁸.

Симон Будний народився у 1530 році в польській Мазовії, навчався у Базельському та Краківському університетах. Цей видатний діяч протестантизму українсько-білоруського пограниччя був спочатку кальвіністом, а пізніше перейшов у соцініанство. У 1552 році був закликаний Радзивіллом Чорним до пасторської діяльності в Клецьку. Його перу належить руськомовні «Катехізис» та «Оправдання грішної людини перед Богом». «Катехізис», присвячений Радзивіллом, був надрукований у Несвіжі у 1562 році і мав за мету простою мовою донести до читачів християнські істини, що Бог завжди милостивий до людини, а найбільшою Його милістю є відкриття істини *«которую намъ былъ сатанъ въ пропасти Римского и Греческого Вавилона, затливъ слово его святое, нарушилъ, и тайны посквернилъ, знову праве объяснить, а яко пальцемъ оказати, а насъ съ тое Содомы Антихристовой вырывать, опять знову ву истинному Збавителю притегнути рачиль, которого тутъ въ тыхъ малыхъ новое кузни книгахъ, онымъ славнымъ здавна далеко росъширеннымъ словенскимъ языкомъ суть накоротце написаны права»*.²⁹ Будний знав грецьку та єврейську мови, не кажучи вже про церковнослов'янську, польську та руську. Він переклав польською мовою Новий Заповіт (1574). З Україною його пов'язує участь у протестантських синодах Волині та Берестейщини, знайомства і спільна праця із українськими перекладачами та друкарями Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем. Десь у 1570-х роках він перейшов у соцініанство, розірвав зв'язки із кальвінізмом і оселився у маєтках магната Яна Кишки. Опісля проводив активну полеміку щодо Божественності Христа і був прихильником критично-раціоналістичного погляду на Святе Письмо.

---

²⁷ Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 154.

²⁸ Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Том 5. Протестантизм: ред. А. Колодний, П. Яроцький – Світ знань, 2002 – С.42.

²⁹ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

Будний був противником переслідувань за віру і захисником віротерпимості.

Європейські університети ставали розсадниками реформаційних ідей, а особливо кальвінізму. Майже всі відомі протестантські діячі були їх випускниками. Винятком є хіба що Миколай Рей (1505-1569), «батько польської літератури», який народився і провів всю свою юність у Галичині у Журавні, на Перемишлянщині. З кальвінізмом зблизився у маєтку руського воєводи, коронного гетьмана Миколи Сенявського, покровителя реформатів, що передав для збору замковий костел у Бережанах³⁰. У 1555 р. Рей переклав з латини на польську Псалтир. Головною його працею був трактат «Зерцало або життя чесної людини», який іронічно описував розпусне життя шляхтичів і навчав, що *«шляхетство виявляється ні в благородстві походження, ні в красі, ні в гордій статурі, ні у виставлених напоказ гербах... Але хто прикраситься мужністю, поміркованістю, гідними вчинками, той подібний до міцного дерева, яке приносить гарні й смачні плоди»*³¹. Завдяки його гостро-соціальним сатиричним творам, в яких висміювалося нечестя серед священства, він став відомий не лише серед інтелектуалів, а й серед простолюду. Збірник проповідей «Постилла» був популярний навіть серед православних, які часто запозичували з нього західні полемічні прийоми у захисті православ'я.

Не менш успішною була діяльність реформатів в угорському Закарпатті. Кальвіністи-угорці у протистоянні австрійським католицьким Габсбургам в боротьбі за незалежність поширювали і тут кальвінізм. У 60-их роках відбувся синод у місті Дебрецен, у результаті якого значна частина протестантських церков Трансильванії прийняла реформатське (Друге Гельветичне) віровизнання, а через два роки кальвінізм стає третьою державною релігією, поряд з католицизмом і лютеранством. В Угорщині до кінця XVI ст. більшість тамтешнього населення приймає кальвінізм, що не могло не відзначитись на Закарпатті. До видатних тамтешніх проповідників відносять Мартіна Кальманчая, Петра Меліуса, Павла Тура³². Їхня діяльність сприяла утворенню нових громад, яких в ті часи налічувалося близько двохсот, про що було вже зазначено вище. Є дані, що у Спіші (нині – область у північно-східній Словаччині), околиці якого населяли й українці, близько половини населення прийняло

---

³⁰ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше. // Вестник Европы. 1885, 02, 43.

³¹ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

³² Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Том 5. Протестантизм: ред. А. Колодний, П. Яроцький – Світ знань, 2002 – С.48.

реформатство.³³ Варто згадати і про місто Шарошпатов, де працював Ян Амос Коменський.

2.3.2. Соцініанство

Яскравий перебіг Реформації на українських землях був затьмарений внутрішнім розколом 1565 року. Звісно, це не відбулося неочікувано, бо від початку реформатські рухи відзначались неоднорідністю, а особливо у Східній Європі, де опір католицизму був ще слабким. Свобода сприяла поширення гуманістичних, реформаційних та суміжних з ними ідей. Тут були лютерани, на зміну їм приходили кальвіністи, рух «чеських братів» теж ще був впливовим, а доповнювали картину анабаптисти та різні сектантські рухи типу «зжидовілих» чи прибічників Феодосія Косого. Проте особливим запалом вирізнялись унітарії, з-поміж яких варто виділити соцініан.

Основною рисою антитринітаризму було невизнання загальнохристиянського догмату про Трійцю, а також заперечення Божественності Христа. Підняття цього запитання не було новим, оскільки суперечки навколо нього точилися з різною силою ще з часів ранньої церкви. Через це часто прихильників унітаризму не дуже заслужено називали аріанами, послідовниками Арія, олександрійського пресвітера, що виступив проти догмату Трійці. Погляди Арія були засуджені як єретичні на Першому (325 р.) і Другому (381 р.) вселенському соборі. Проте аріанство довго було поширеним у Європі, особливо у «варварські часи» Середньовіччя.

Може виникнути запитання щодо доречності розгляду діяльності антитринітаризму в контексті Реформації. Тут варто зауважити і уточнити деякі деталі, бо дослідники Реформації часто вважають соцініан частиною реформатського протестантизму. Таке узагальнення некоректне, бо для усіх християн, якими вважаються католики, протестанти і православні, спільним і об'єднавчим є той же Символ віри, частиною якого є догмат Святої Трійці. Крім того, напевне зайвим буде тут говорити про значення для усіх християн Божественності Христа. Тому, за теологічним означенням, антитринітаризм не можна відносити до християнства, а отже й до протестантизму. З іншого боку, історично все ж спостерігався тісний зв'язок між протестантизмом і антитринітаризмом: вони розвивались поряд в Італії, часто перетинались, переплітались, але все ж таки різко розходились своїми дорогами, попри деякі спроби компромісів.

---

³³ Перфецкий Е. Ю. Религиозное движение в 16-XVII в Угорской Руси. Известия отделения русского языка.

Незважаючи на догматичні розбіжності, в загальному русі соцініани мали спільний вектор діяльності з власне протестантськими течіями. І всі ці взаємності змушують нас розглянути історію цієї течії у контексті Реформації.

Зіткнення унітаріїв з традиційним християнством було властиве і Західній Європі. Більше того, саме західні вітри, які до цього принесли на схід Реформацію, розповсюджували й унітаріїв. Поряд із лютеранством і кальвінізмом, які протестували проти розуміння римо-католицькою церквою питань щодо віри, спасіння, свободи волі, євхаристії, авторитету церкви, Святого Письма та священства, з'явилися і ті, хто засумнівався у глибинних догматах християнства. «Скептичні академіки», як називав їх Кальвін, були і серед італійських біженців, що поселялись у Женеві, Цюриху та Базелі. Християнське вчення про Трійцю вони називали «трибожжям», відкидали і кальвіністські вчення про передвизначення і загальну гріховність, піддавали скептицизму хрещення немовлят, реальну присутність Христа у євхаристії і противились церковній дисципліні.³⁴ Одним із них був Мігель Сервет, іспанський вчений, що в 1531 році надрукував у Базелі книгу «*De trinitatis erroribus*», де назвав догмат Трійці помилкою церкви, допущеною Богом у покарання людству. Сервет тривалий час поширював це вчення по Європі, дискутував з відомими християнськими теологами, в т.ч. з Кальвіном, допоки не був страчений в 1553 р. у Женеві.

Ідеї Сервета продовжив Лелій Соцін (1525-1562), італійський вчений-гуманіст, який продовжив поширення трактатів проти Трійці по Європі. Завдяки успіхам його племінника Фауста Соціна (1539-1604) слово «антитринітарії» стало фактично синонімом слова «соцініани». Невдовзі Соціна та його прибічників витіснила з Італії інквізиція. У своєму вигнанні він побував у Польщі, Швейцарії, Франції, Німеччині та інших європейських країнах. Саме у Польщі Соцін «навернув» із кальвінізму в унітаризм Франческо Лісманіні. В скрутний момент за нього заступився Меланхтон, який просив у польського короля Сигізмунда Августа дозволу для Соціна повернутись на батьківщину. Цей приклад показує, що попри розбіжності протестантів і унітаріїв об'єднувало не лише противлення католицизму, а й дружні особисті зв'язки.

Завдяки Соціну унітаризм потрапив і на українські землі. Крім Лісманіні, до унітаризму приєднуються Симон Будний, Мартін Кровицький, Петро Страторій та інші протестантські проповідники³⁵. Поширення було

---

³⁴ Шафф Т. История христианской церкви. Том7 – СПб.: Библия для всех – С. 390.

³⁵ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

настільки стрімким, що у 1561 р. майбутній суперінтендант кальвіністів Руського дистрикту Станіслав Сарницький говорив, що у його зборі залишилось лише двоє людей, чистих від ересі³⁶. Московський князь А. Курбський говорив, що майже вся Волинь була «заражена»³⁷ цим вченням. Радикальні гуманістичні гасла знаходили відгук в українсько-русинській шляхті. Протягом 50-60 х рр. XVI ст. відбувалися дискусійні синоди, аж поки прірва не вилилась у остаточний розкол між кальвіністами і прихильниками унітаризму в 1565 році на Петриківському синоді, коли унітарії виділились у Малу церкву, а Велика церква залишилась кальвіністською. Проте Мала церква була не такою вже й малою: Любашенко наводить дані В. Урбана, згідно з якими наприкінці XVI ст. у Речі Посполитій була 171 громада унітаріїв з близько 20-30 тис. членами³⁸.

Фауст Соцін, який поселився неподалік Кракова, об'єднавав навколо себе ідейних прихильників, серед яких були і такі відомі українцям, як Немиричі, Киселі, Чапличі, Любенецькі, Кишки. Завдяки його досягненням унітаризм стає соцініанством. Як бачимо, в основному корені цього руху були західноєвропейськими, хоча часто зауважують і роль секти «зжидовілих» та російського вільнодумця Феодосія Косого. Проте назагал поширення унітаризму на землях сучасної України є загальноєвропейським явищем, яке ще раз підкреслює історичну, культурну і релігійну спільність України-Руси з Європою в часи Ренесансу та Реформації.

Діяльність унітаріїв не минула також і угорської Русі – Закарпаття. Там його поширював значною мірою Франческо Станкаро. Унітарієм стає князь Януш II Заполья, який у 70-х роках XVI ст. домагався для унітаризму статусу четвертої державної релігії. Проте роздробленість течії посприяла тому, що багато її тимчасових прихильників все-таки повернулись у чіткіше догматично окреслену реформатську церкву³⁹.

Українське соцініанство відзначається видатними історичними постатями. Однією з них був Юрій Немирич, уродженець соцініанської сім'ї, «найосвіченіша людина тодішньої України»⁴⁰, який навчався у видатній соцініанській Раківській школі, а пізніше був слухачем багатьох європейських університетів, серед яких були Лейден, Базель, Амстердам, Оксфорд і Сорбонна. У 1648 році був обраний полковником війська для спротиву Хмельницькому, проте невдовзі перейшов на його бік. Оскільки

---

³⁶ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

³⁷ *Левицкий* О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси.

³⁸ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

³⁹ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

⁴⁰ Історія України в особах – С.269

православні козаки вороже ставились до «західності» Немирича, він був змушений публічно зректися унітаризму. Його симпатії до шведів-протестантів дозволили йому виконувати роль посередника у переговорах між Хмельницьким та шведським королем, а також з угорським князем. Проте це не означає прихильності самого Хмельницького до протестантизму, бо гетьман у військовій справі проти поляків-католиків не гребував підтримкою ні татар-мусульман, ні московського православ'я. Після смерті Хмельницького Немирич підтримував гетьмана Виговського у його намірах повернутися до західного польського політичного вектору, вбачаючи українське майбутнє в конфедеративній унії з Польщею та Литвою. Проте багатообіцяюча угода, реалізована в проєкті Гадяцьких статей його ж авторства, не була схвалена польським сеймом у прийнятному вигляді. Попри перемогу Виговського на зовнішньому фронті над московським військом при Конотопі, Немирич став жертвою внутрішніх чвар, загинувши внаслідок козацького повстання. Ці події розпочали Добу Руїни.

Ще одним видатним соцініанином був Андрій Вишоватий (1608-1678), який продовжив працю свого діда Фауста Соціна у 40-60-х роках XVII ст. Вишоватий переніс центр соцініанства в Речі Посполитій у Кисилин на Волині, подалі від контрреформаційної Польщі, де в 1638 році вже закрили найбільший соцініанський навчальний заклад – Раківську академію. Дослідник соцініанства Орест Левицький писав про те, що вже у перші роки існування Києво-Могилянської академії її викладачів підозрювали в прихильності не стільки уніатству чи католицизму, скільки кальвінізму чи «аріанству»⁴¹. Також Левицький зауважує приклади релігійної нетерпимості щодо соцініан – як від православних міщан та козаків, так і від католицьких дворян. Вишоватий перебував в Україні до 1649 року, коли був змушений покинути її через загрози козацької війни. Його головна праця «Релігія раціональна», вірна гуманістичним ідеям соцініанства, була опублікована у Мюнхені 1665 року. У своєму творі Вишоватий виділяє основоположну роль розуму для віри: *«Хто стверджує, що вірить у те, чого зовсім не розуміє, той не знає, що значить вірити, і внаслідок цього не вірить, а лише вигадує»*.⁴² Вишоватий, як і Лютер, возвеличував людей простої праці і зауважував, що їхня робота не менш важлива для Бога, ніж робота священників.

---

⁴¹ Левицький О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси.

⁴² Вишоватый А. О религии, согласной с разумом //Польские мыслители эпохи Возрождения. М., 1960. С.186.

Радикальне відкинення соцініанами основ християнської віри відмежовувало від них протестантів і залишало їх сам на сам із єзуїтською Контрреформацією. Їхня боротьба за релігійну терпимість відіграла невелику роль, бо саме їхнє існування наводило на усіх протестантів гнів католицької реакції, яка не могла терпіти такої ересі. У 1638 році закривають Раківську школу, в 1644 р. – Кисилінську, а ще через три роки наказом закривають і всі інші соцініанські школи і друкарні в Речі Посполитій. Поряд з цим закриваються їхні церкви, переслідуються їхні прихильники: багатьох виганяють з домівок і країни, а декого з нижніх соціальних прошарків навіть страчують⁴³. Також соцініанству довелося зіткнутись із антишляхетськими нападами козаків. Все це фактично поклало кінець їхньої діяльності. В 1658 році був виданий декрет, згідно з яким унітаріям давалось три роки для того, щоб або повернутися, або покинути країну. Поширення соцініанського вчення тоді каралося смертю або позбавленням майна. Навіть цей термін скоротили на рік: 10 липня 1660 року мало стати останнім днем перебування соцініан в Речі Посполитій⁴⁴. Відтак їм довелося шукати притулку в інших західноєвропейських країнах (Пруссія, Трансильванія, Голландія, Швейцарія чи Англія), де після миру 1648 року встановилася релігійна терпимість.

Якщо підсумувати, то історія українського соцініанства, попри їхні доктринальні ересі, була визначною і суспільно важливою навіть у рамках історії всієї Європи. Боротьба за виживання спонукала їх до захисту, а захист вони виявляли потужною інтелектуальною діяльністю, яка ще довго матиме відлуння у подальшому європейському суспільно-політичному житті.

2.3.3. Кальвінізм наприкінці XVI і у XVII ст.

Повернемося тепер трохи назад і прослідкуємо подальшу історію і діяльність Великої церкви, яка залишилась після розколу 1565 року. Як вже було сказано, розкол добряче підкосив успішну ходу Реформації у Речі Посполитій. Це співпало з початком розгортання католицької Контрреформації і смертю лояльного до протестантів короля Сигізмунда Августа. Проте, як ми далі побачимо, це не стало початком кінця Реформації в Речі Посполитій, а лише «кінцем початку».

Щоб зрозуміти причини успіху польської Реформації у 60-80-х роках XVI століття варто детальніше познайомитись із особою короля, про якого було частково згадано вище. Сигізмунд II Август був складною і

---

⁴³ *Левицкий* О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси.

⁴⁴ *Левицкий* О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси.

неоднозначною особистістю. Він був одним із тих багатьох польських католиків, які найбільше зробили для успіху і свободи Реформації на підвладних йому землях. «Анонімний протестант», який до кінця свого життя залишався вірний католицизму, попри всі звинувачення у прихильності до ересі. Його формальні, інспіровані католицькою церквою накази проти Реформації залишалися невиконуваними. Короля це не надто хвилювало, бо й сам він часто їх скасовував. Він прагнув бути «королем людей, а не їхнього сумління»⁴⁵, бо і сам не хотів і не міг переступити через своє, коли Сейм вимагав від нього розлучення із Барбарою Радзивілл. Його політичні маневри важко пояснити лише нерішучістю, а його видимою нерішучістю можна пояснити тим, що він усвідомлював складність прийняття політичних рішень та їх наслідків. Цей «нерішучий» король завжди досягав того, що вважав за потрібне і що не суперечило його сумлінню. Про це свідчить і супротив рішення Сейму щодо його шлюбу, і його зусилля у прийнятті Люблінської унії 1569 року – вирішального кроку в об'єднанні Литви і Польщі у федеративну рівноправну Річ Посполиту. Так – ненадовго – Сигізмунд Август став королем поляків і литовців (а з ними й русинів). Згідно умов унії, Волинь, Поділля та Київщина, що належали Великому князівству Литовському, передавались Польщі, де їх зустріла Галичина, що була польською з 1349 р. Це був крок до виділення колиски сучасної України у межах однієї держави, об'єднання розділених Галицько-Волинських князівств, формування сучасної української території. Разом і з тим, православне руськомовне населення колишніх Русі і Литви опинилось у складі католицької Польщі. Американський історик Східної Європи Тімоті Снайдер називає 1569 рік кінцем середньовічної Русі та початком ранньомодерної України⁴⁶. Саме в цей час південні руські території відділяються від північніших, які набагато пізніше стануть Білоруссю.

Таким чином, польсько-литовська-руська держава стала міцним щитом перед зазіханнями на руську спадщину московського царя Івана Грозного. Розлючений унією поляків з литовцями, Іван напав на Новгород, попередньо звинувативши його у змові з поляками. Величне місто було знищене і спалене, населення вирізане, а ті, кого запідозрили у зв'язках із новгородцями, були закатовані на гаках чи у казанах з киплячою олією⁴⁷. Всі ці події підтвердили правильність застережливих заходів короля польської «шляхетської демократії» перед загрозою варварської тиранії московського фанатизму.

---

⁴⁵ Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 154.

⁴⁶ Снайдер Т. Перетворення націй. – К.: Дух і Літера, 2012 – С.136.

⁴⁷ Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 161.

За свого життя Сигізмунд Август фактично забезпечував вільне поширення Реформації на польсько-литовських, а відтак і на українсько-русинських землях. Проте ця свобода забезпечувалась завдяки його лояльності і неперешкоджанню, а не завдяки юридичним законам, які б урівнювали в правах католицьку і протестантську шляхти. Цього неодноразово добивалися різні протестантські високопосадовці, а з іншого боку католицьке духовенство неодноразово намагалось схилити короля до заборони діяльності «єретиків-протестантів». Також безуспішними виявилися намагання високопосадовців, прихильників реформи, спонукати короля до створення національної польської церкви за подобою вже тоді наявної англійської. Польська Реформація була більш схожа на французьку, ніж на англійську, бо її прихильниками теж були переважно дворяни – за відмінністю в тому, що частка польської шляхти у загальній кількості населення була у Польщі в рази більша, ніж у Франції. Тому тут основні права протестантська шляхта змогла відстояти без збройного протистояння, уникнувши прикладів релігійної нетерпимості на зразок Варфоломійської ночі. Звісно, цьому сприяла й ліберальна позиція короля, а також історична різnorodність, різнокультурність і різновірність шляхти, яка походила із сусідніх, але все ж суттєво відмінних польських, литовських і руських земель.

Проте польська Реформація могла й відбутись за зразком англійської. Цього не сталось, бо Польща мала надто різних королів, а Реформація стати народною так і не змогла. Як і король Генріх, Сигізмунд II не міг мати спадкоємця, навіть коли одружився ще раз після смерті його коханої Барбари Радзивілл. Деякі прихильники створення в Польщі народної церкви, зокрема польський примас Якуб Уханський, навіть пропонували королю розлучитися з дружиною⁴⁸. Всі попередні роки Уханський домагався разом із Яном Лаським утворення народної церкви з кальвіністською основою⁴⁹, хоча і був призначений на роль католицького єпископа самим королем в 1562 році. Відсутність спадкоємця хвилювала і самого короля, бо попри виборність короля, все ж найбільші шанси на трон мав спадкоємець. До своєї смерті король так і не наважився розлучитися, незважаючи на те, що була знайдена причина вважати шлюб недійсним⁵⁰. Можливо, король знову не наважився піти супроти свого сумління і не прийняв рішення, яке би виставило Реформацію в неоднозначному світлі. Парадоксальним здається те, що Сигізмунд Август, якого звинувачували в прихильності

---

⁴⁸ Карсєв, 03, 447.

⁴⁹ Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Том 5. Протестантизм: ред. А. Колодний, П. Яроцький – Світ знань, 2002 – С. 36.

⁵⁰ Карсєв, 447.

еретикам і який не вирізнявся вірністю і покірністю папському Риму, залишився католиком. Проте він був таким католиком, який своїм небажанням зайняти радикальну позицію у питаннях віри, щоб не обмежити людські права, найбільше сприяв поширенню Реформації, а з нею і свобод, толерантності та гуманізму на землях України-Русі.

Король був не єдиним з католиків, що допомагали протестантам. Деякі католицькі магнати і шляхтичі вважали Реформацію корисною для своїх земель і сприяли реформаторам навіть попри те, що самі залишались католиками. Це створювало атмосферу релігійної толерантності і співжиття на поліконфесійній території Речі Посполитої, особливою з яких була українська, де поряд жили католики, православні і протестанти. З-поміж таких відкритих Реформації католиків можна виділити і засновника Тернополя, коронного гетьмана польського війська Яна Амора Тарновського (1488-1561)⁵¹, який був покровителем українських кальвіністів, незважаючи на те, що формально зберігав вірність католицизму.

Після смерті короля у 1572 році протестанти опинились у скрутній ситуації. Контрреформація в усій Європі набирала обертів, основний захисник від неї помер, а на законодавчому рівні у них захисту так і не було. Звістки про різанину Варфоломіївської ночі 24 серпня 1572 року лякали і українських протестантів, а особливо тоді, коли королем в результаті перших вільних виборів став Генріх Валуа – третій син французької королеви Катерини Медічі, а отже і один із тих, хто був причетний до тієї розправи. Така подія спонукала усіх протестантів до спільних дій у захисті релігійних вольностей. Об'єднавчі дії протестантів відбувались і раніше: скажімо, кальвіністи та лютерани уклали в 1570 році Сандомирський консенсус про взаємотерпимість у питаннях евхаристії та літургії. В 1575 році у Празі до подібного договору долучились ще і чеські брати. Варто зауважити, що до таких зборів не долучались унітарії. Такі договори були тимчасовими і не надто дотримувалися на практиці, а тому часто проводилися нові синоди, які оновлювали «забуту дружбу» протестантів. В політичному векторі це вилилось у прийняття Варшавської конфедерації 28 січня 1573 року, яка постановила захищати релігійні свободи населення Речі Посполитої (зокрема і українців-русинів), включаючи навіть унітаріїв: *“Оскільки в нашій країні існують великі розбіжності у справах християнської віри і з огляду на потребу запобігти серед народу будь-яким бунтам з цієї причини, що їх ми ясно бачимо в*

---

⁵¹ Яковенко Н.М. Очерк. С. 286.

*інших королівствах, ми обіцяємо собі спільно, від нашого ім'я та від ім'я наших нащадків на віки-вічні, під присягою й заручившись нашою вірою, честю та сумлінням, що, ми, дотримуючись різних релігійних поглядів, житимемо в мирі між собою і ані проливатимемо крові з приводу відмінностей віри або церков, ані каратимемо одне одного конфіскацією маєтків, позбавленням честі, ув'язненням і вигнанням...»⁵² Актом, який мав образно підкреслити мирне релігійне співжиття, було те, що Генріха Валуа мав коронувати Ян Фірлей, краківський воєвода і коронний маршалок, на той час – один із провідних кальвіністів Речі Посполитої. Фірлей наполіг на окремому проголошенні королем постанов Варшавської конфедерації: «Присягнеш або не правитимеш»⁵³. Такі унікальні успіхи віротерпимості завдячуються тим, що Реформацію в Польщі підтримували правлячі прошарки, які могли захистити свої права і права своїх одновірців. Це відзначали й західноєвропейці, як от Гуго Ланже, гугенотський дипломат і письменник, який у своєму заклику до віротерпимості писав королю Карлу IX: *«Останнім часом багато польських шляхтичів стали протестантами, але при цьому там немає ніяких заворушень, хоча державою керують люди різних віровизнань, яких призначають на посади не звертаючи увагу на віровизнання»*.⁵⁴*

Цікаво, що в ті часи Реформації, віротерпимість на річпосполитських землях, включаючи українські, була прикладом для західноєвропейських країн. Норман Дейвіс, зауважує, що найближчі паралелі до тієї «шляхетської демократії» та відсутності релігійного примусу знаходяться не в Європі, а в північних американських колоніях таких англійських дворян-рабовласників, як Томас Джефферсон і Джордж Вашингтон, *«...чиї неозорі плантації й блискуче товариське життя існували, як і в Польсько-Литовській державі, коштом ізоляції від центрального уряду й рабства селянських мас»*⁵⁵. Це не можна пояснити простим збігом обставин, оскільки багато англійських гуманістів були знайомі з творами польських релігійних дисидентів чи навіть із самими втікачами із Речі Посполитої в часи погіршення ситуації в кінці XVII – на початку XVIII ст. Серед пошановувачів цих дисидентів були Джон Локк та Ісаак Ньютон.

Новий король пробув недовго на троні – півроку. Покинув трон він за власним бажанням: почувши про смерть брата в червні 1974 року він буквально втік із Польщі у Францію заради тамтешнього трону і відмовився

⁵² Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 166.

⁵³ Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 352.

⁵⁴ Tazbir, A State Without Stakes, – P. 95.

⁵⁵ Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 320.

повертатись. На його місце Торнський сейм обрав трансільванського князя Стефана Баторія, католика, вихованого в протестантському оточенні, який ставши королем, теж прийняв присягу *Pacta Conventa*⁵⁶. За правління цього короля (1576-1586) суттєвих змін у релігійному житті держави не сталося, крім деякого посилення Контрреформації. Варто також відзначити зростання в цей період впливу унітаріїв, особливо з часу приїзду Фауста Соціна у Краків у 1579 році. Унітаризм завдав значної шкоди Реформації в Україні, оскільки він розхитував і так нестійку єдність протестантських церков. Оскільки унітарії відколотись саме від кальвіністів, це стало плямою на репутації кальвінізму в очах місцевого населення. Протестантизм почали сприймати як розкольницький рух, який, відколовшись від католицької церкви, і сам приречений на розпад. Перехід деяких видатних прибічників кальвінізму в соцініанство пригальмував поширення кальвінізму і послабив його організаційну структуру.

2.3.4. Контрреформація на межі століть

Наступний король Сигізмунд III Ваза (1587-1632) вирізнявся з-поміж інших тим, що був ревним католиком, бо був вихованцем єзуїтів. Саме за його правління фактично відбулась перемога Контрреформації на українських землях. Реорганізація католицької церкви внаслідок тривалого Тридентського собору та успішна діяльність новоствореного єзуїтського ордену приносила успіхи у справі реставрації. Ініціатором першого прибуття єзуїтів в Польщу був кардинал Станіслав Гозій, за життя якого ще в 1565 році Сигізмунд Август взяв орден під свою опіку, а за Стефана Баторія єзуїти розширили свої сфери впливу в Полоцьку за рахунок відданих їм королем православних храмів, Віленської академії і багатьох колегіумів у Галичині та Литві.

Варто зазначити, що правовий і політичний устрій шляхетської демократії Речі Посполитої не дозволяв Контрреформації застосовувати проти протестантів силові методи чи примус. Ще до Варшавської конфедерації спробам католиків утискати іновірців перешкождали місцеві чи навіть королівський сейм⁵⁷. Але більш дієвими виявились ентузіазм

---

⁵⁶ *Pacta Conventa* – статті, на яких зобов'язувався присягнути новообраний король Речі Посполитої. До них входили і «Генріхові артикули», започатковані при обранні на королівство Валуа в 1574 році. Одним із пунктів був обов'язок берегти релігійний мир. Відомо, що таку установу Речі Посполитої вихваляв Теодор Беза, наступник Кальвіна у Женеві (Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 316).

⁵⁷ Коли у 1552 році один з єпископів вирішив засудити вже згаданого нами Станіслава Оріховського, то на його захист став королівський сейм. Бували випадки, коли провінційні сеймики навіть закликали до збройної оборони кальвіністів. Через

Петра Скарги і освітня діяльність єзуїтів. Високий рівень цих шкіл, сприяння державного апарату і відсутність достатньої альтернативи дозволили єзуїтам стати фактично монополістами освітньої діяльності. Крім цього, їм допомогла втрата протестантами багатьох меценатів і учителів. Після навчання в єзуїтських освітніх закладах чимало кальвіністів покидали ряди своєї церкви чи церкви своїх батьків.

В кінці XVI століття, під час наступу Контрреформації, вимушено зблизилися українські реформати і православні християни. На українських територіях Речі Посполитої, які внаслідок Люблінської унії 1569 року об'єднали православних українців та поляків-католиків, відбувалось тісне співжиття і боротьба трьох віток християнства. Від розділення до єдності було небагато кроків, але спроби об'єднання християнства після розколу 1054 року не вінчалися успіхом. Недавною була Флорентійська унія 1439 року, але це було ще до Реформації, до захоплення османами Константинополя, до претензій Московії, тогочасної найбільшої держави із християнством східного обряду, на титул Третього Риму. Османи вбачали в об'єднаному християнстві потужну воєнну силу проти себе, а Московія не бажала впокорятись авторитету папи. Тому вже в 1580-х роках відбуваються активні переговори папського легата Посевіно із руською шляхетською елітою. Основний акцент католики робили на місіонерській і освітній діяльності, бо «ні гармати, ні навіть найбільші арсенали не допоможуть завоювати Північ і Схід швидше»⁵⁸. До переговорів підключили і князя Василя-Костянтина Острозького, який фактично був «некоронованим королем Русі». Острозькому ідея унії сподобалась, про що він писав папі: *«Нічого я так палко не прагну, як єдності віри і згоди всіх християн, і, якби за таку справу потрібно було покласти життя, то я б не завагався»*⁵⁹.

Проте християни по-різному розуміли унію. Її прагнули місцеві протестанти-єкуменісти в 1550-1660-х роках: за ініціативою примаса Якуба Уханського, усі християни мали об'єднатися в народну польську церкву під керівництвом папи. Компромісними умовами мали б бути перетворення за реформатськими пропозиціями: богослужіння народною мовою, дозвіл на шлюб духовенства, демократизація керування церквою. Схожі ідеї щодо об'єднання західного і східного християнства висував Станіслав

це конфлікти протестантів із католиками в Речі Посполитій рідко переходили до насильства на непобутовому рівні (Дейвіс Н. Боже Ігрище. – С. 171).

⁵⁸ Яковенко Н.М. Очерк. С. 276.

⁵⁹ Там само.

Оріховський в 1540-х роках⁶⁰. Князь Острозький був скоріше прихильником такого типу унії. Проте єзуїтські плани щодо унії були менш толерантними. Основним голосом таких ідей був єзуїт Петро Скарга, автор трактату «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем». Згідно нього, єдиною істинною церквою є римо-католицька, а тому русинам потрібно відкинути свої помилки і повернутися в її лоно. Для такої локальної унії між Римом і Київською митрополією православної церкви було потрібно, щоб православні визнали авторитет папи та католицьке віровчення, однак при цьому отримали дозвіл зберегти обряд та мову богослужіння.

Однак до ініціативи укладення такої унії справа не доходила аж до 1590 р., коли на Берестейському синоді виявили згоду із такими умовами четверо православних єпископів, серед яких найактивнішими були єпископ львівський Гедеон Балабан та луцький Кирило Терлецький. До такого кроку їх спонукав далеко не найкращий стан православної церкви у порівнянні із католицькою посттридентською, перехід багатьох православних у протестантські та соцініанські ряди внаслідок Реформації, посилення впливу міських братств, які переймали на себе управлінські права над місцевими церквами, позбавляючи цим самим впливу церковних ієрархів. Православні братства, до речі, багато в чому завдячують саме реформатству, переймаючи його досвід та методи діяльності. Та, напевне, основною спонукою для приєднання українських православних до Риму послужила загроза московського православ'я, яке домоглось у 1589 році повної незалежності та проголошувало свого патріарха «Московським і всієї Русі»⁶¹.

В 1592 році папу Сикста V змінив Климент VIII, який, на відміну від свого попередника, відзначався проунійними настроями. В 1593 році православним єпископом у Володимирі стає Іпатій Потій (1541-1613), в минулому кальвініст. Потій народився в сім'ї православних, а кальвіністом став завдяки навчанню в кальвіністській школі, а потім – Краківській академії, завдяки патронату Сигізмунда II Августа. В 33 роки повертається у православ'я, причому різко висловлюється щодо протестантизму, що помітно у його унійно-полемічних творах. Після повернення у православ'я тісно подружився із князем Острозьким, який покладав на нього великі надії у справі реформування місцевої православної церкви. Але в 1594-95 роках шляхи Потія і Острозького розходяться. Потій з Терлецьким ініціює делегацію в Рим, щоб узгодити умови унії, а Острозький висловив обурення тим, що Потій не скликав собору шляхти і духовенства та не врахував його

---

⁶⁰ Яковенко Н.М. Очерк. С. 277.

⁶¹ Яковенко Н.М. Очерк. С. 278.

побажань. Вирішальним все ж став 1596 рік, коли в Бересті все ж було укладено унію, яка утворила греко-католицьку, уніатську церкву. Братства ж і більшість простого духовенства залишилися на боці Острозького. Так, акт, який мав об'єднати дві церкви, для багатьох розділив одну з них на дві.

Князь Василь-Костянтин Острозький (1526-1608) теж є цікавою особистістю в рамках нашого дослідження. В українській історіографії він традиційно вважається «захисником віри православної». Проте це надто спрощений титул для такої складної особистості, якою був князь. Він жив у часи, коли йому доводилося стикатись із іновірцями, причому ці зіткнення були скоріше зустрічами. Варто розпочати з того, що його дружина, Софія Тарновська, була католичкою, дочкою вже згаданого нами Яна Амора Тарновського, покровителя кальвіністів. Завдяки матері четверо старших його дітей стали католиками.⁶² Він був меценатом і захисником тодішньої руської православної церкви навіть поза своїми маєтками. Він бачив, що через фактичну відсутність православних шкіл на Русі, шляхтичі віддають своїх дітей у єзуїтські колегіуми чи кальвіністські школи, а тому в 1576 році заклав у Острозі православну школу. Звісно, багато чого було перейнято в реформаційних шкіл, як-от навчання класичних тоді семи наук. З 1583 року її називають академією. Острозька академія була першою з багатьох православних шкіл, яка виховала багатьох діячів наступного православного українського відродження. Її доповнила місцева друкарня, де Іван Федоров видав «Буквар», а у 1581 році була видана церковнослов'янською мовою Острозька Біблія, у виданні якої Острозький наслідував своїх литовських сусідів Радзивіллів, що видали Берестейську Біблію.

Попри традиційну вірність православ'ю, Острозький толерантно ставився до інших релігій, в тому числі і до юдаїзму та ісламу, які мали свої осередки в Острозі. Він тісно був пов'язаний із протестантизмом: в 1592 році князь вимагав покарання винних у нападі на кальвіністській збір у Вільно.⁶³ Дуже близькими були його стосунки із соцініанином Яном Кишкою та кальвіністом Кшиштофом Радзивіллом. У реформі православної церкви він закликав наслідувати євангеліків-реформатів, за що підпадав осуду Потія. Особливо після укладення Берестейської унії Острозький вбачав у кальвінізмі допомогу у протистоянні єзуїтській Контрреформації і сприяв укладенню політичних союзів між протестантами і православними. Тому

---

⁶² Кемпа Томаш. Костянтин-Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) – воєвода Київський і маршалок землі Волинської.: Пер. з польської. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009 – С. 110.

⁶³ Кемпа Т. Костянтин-Василь Острозький. – С. 133.

релігійні погляди князя є досить складними, хоча, очевидно, не надто догматичними.

У 1599 році у Вільні, не без участі князя, відбулася чергова спроба об'єднати православних християн та протестантів Речі Посполитої – як відповідь на Берестейську унію. Були запрошені чеські брати, лютерани, кальвіністи та православне духовенство на чолі з Острозьким (соцініан до договору не залучали). Вдалось досягнути компромісу: зокрема, щодо вічного ісходження Святого Духу надавалась свобода віри⁶⁴, а спільність виявлялась у спільному розумінні евхаристії, шлюбу священства, перворідного гріха, головування Христа над видимою і невидимою церквою. Планувались спільні богослужіння та створення спільних шкіл. Проте такий договір залишився лише політичним кроком, оскільки православна ієрархія відмовилась його підтримати, обравши варіант унії з католиками.

2.3.5. Завершення Реформації в XVII ст.

З посиленням впливу єзуїтів, зокрема і через прихильність до них короля Сигізмунда III Вази, на початку XVII ст. продовжується зміна конфесійного паритету – не на користь протестантів. При цьому збільшується частка соцініан, до яких переходить багато кальвіністів. Тому при розгляді цих часів увага істориків майже повністю, що не надто справедливо, переходить до соцініанських рухів. Слід відзначити, що аж до 1660 р. кальвінізм був найчисельнішою із протестантських конфесій Речі Посполитої.⁶⁵ Картина занепаду протестантизму вимальовувалася в основному через зменшення їхньої політичної сили, що пов'язано із зменшенням частки кальвіністів у політикумі Речі Посполитої. Ці процеси відбувалися повільно та еволюційно протягом десятиліть, а не так різко, як може здаватися зараз.

Протестанти і надалі брали участь у суспільно-політичному житті спільної держави поляків, литовців та русинів. Їхня діяльність зосереджувалась на захисті своїх свобод та поширенні реформатських ідей завдяки школам та друкарням. В 1606 році відбулося повстання («рокош⁶⁶ Зебжидовського») проти короля, який так і не «розумів ні Польщі... ні

---

⁶⁴ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні. – С. 76.

⁶⁵ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 167.

⁶⁶ Право на рокош – офіційне право шляхтичів на збройне повстання проти короля для захисту своїх прав та свобод. Входило до «Генріхових артикулів», на яких присягав кожний король, починаючи від Генріха Валуа.

*менталітету її мешканців»*⁶⁷. Король нехтував принципами Варшавської конфедерації та відзначався очевидною симпатією до католиків. Якщо до сенату Люблінського сейму 1569 р. входило 58 світських протестантів, то до сенату на сеймі 1598 р. тільки 16, а на сеймі 1618 р. – взагалі троє. Те ж саме стосувалося й інших важливих державних посад. Прагнення короля протистояти вже установленій тривалий час «шляхетській демократії», збільшити свій королівський авторитет, зміцнити зв'язки з австрійськими Габсбургами не могли подобатись значній частині шляхти. Навесні 1606 року на сеймі у Варшаві католицькі сенатори-єпископи виступили проти пропозиції юридично підкріпити дію «Генріхових артикулів» щодо забезпечення релігійного миру, аж до смертної кари для тих, хто би застосовував насильство проти іновірців. Через все це на наступному з'їзді малопольської шляхти в Любліні об'єднались частина католиків з кальвіністами. Головував з'їздом Януш Радзивілл (1579-1620), кальвініст, литовський підчаший, онук Рудого Радзивілла, син Христофора Радзивілла, а по матері Катерині, дружині Христофора, – онук Василя-Костянтина Острозького. З'їзд надіслав королю свої вимоги (серед яких релігії торкались такі, як оформлення Варшавської конфедерації на законодавчому рівні та вигнання ордену єзуїтів із країни), Зебжидовський звинуватив короля в узурпації влади, а король наказав з'їзду роз'їхатися. Справа дійшла до битви під Гузовом в 1607 році, де перемогло військо короля. Ці події, з одного боку, означали, що з'їзду не вдалося досягти своїх цілей, а з іншого – показали, що королеві теж не вдасться збільшити свою владу: частину вимог повстанців таки виконали, а їх амністували⁶⁸. Повстання Зебжидовського стало прикладом спільної боротьби реформатів та католиків за традиційні свободи і благо держави.

В наступні роки активність Реформації згасає. Це супроводжується зростанням і поширенням соцініанства, яке сягає свого піку в середині XVII ст., а потім різко приходить у занепад внаслідок козаччини і рішучої Контрреформації. Кальвіністські ж осередки зосереджуються на захисній позиції, проте продовжують поширювати свої впливи завдяки школам і друкарням. Повільно, але видимо, кількість таких осередків зменшується. В 1627 році в Любліні, який був одним із центрів малопольського кальвінізму, знищуються кальвіністські збори і забороняється їхнє відновлення під страхом смерті.

---

⁶⁷ Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011. – С. 91.

⁶⁸ Там само. С. 96-97.

Після смерті Сигізмунда III Вази у 1632 році королем став більш толерантний Владислав IV Ваза. За його правління сейм скасував багато королівських установ, які суперечили релігійній свободі. Владислав намагався сприяти політиці толерантності між католиками і протестантами: у 1645 році він скликав Торунський колоквиум, на який були запрошені католики, кальвіністи, лютерани та чеські брати. Попри те, що аріани не брали участі в цій зустрічі, в побутових чи судових ситуаціях їх часто захищали як представники кальвіністського табору, так і помірковані католики.

В 1648 році відбулось козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що переросло у війну з релігійними відтинками. Нападам козаків часто піддавалися уніатські церкви і маєтки; не менше них страждали протестанти і євреї, а особливо діставалось унітаріям. Козаччина завдала болючого удару по українській Реформації, а особливо своїм зверненням за допомогою у боротьбі проти поляків до московського царя Олексія у 1654 році, через що значна частина українських земель, включно з Києвом, перейшла під його контроль. Там були встановлені порядки, незвичні для українців, бо вони звикли до шляхетських свобод, а не до королівського всевладдя і монополії московського православ'я.

Посилення релігійного тиску в Речі Посполитій в другій половині XVII ст. зумовлене і політичними причинами. Вторгнення шведських військ, що загальновідоме як Шведський потоп (1655-1660), та його підтримка частиною місцевих протестантів ставили всіх протестантів під підозру у зраді. Наприклад, це стало причиною спалення в 1656 році польського містечка Лешно, в якому була чеськобратська громада Коменського. Також це ставало приводом для посилення утисків і прийняття подальших антипротестантських законів.

Завершенням польської Реформації вважають 1660 рік – рік вигнання соцініан з Речі Посполитої. Хоча локальні осередки кальвіністів все ще залишались, їх кількість невпинно зменшувалась. В 1669 р. під страхом смертної кари забороняють зречення католицизму, з 1696 р. членами сенату можуть бути лише католики. Закони кінця XVII – початку XVIII ст. забороняють будівництва протестантських церков (1716), проповіді та політичну участь некатоліків (1718), а в 1669 році за навернення з католицизму вводиться смертна кара (1669)⁶⁹.

---

⁶⁹ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

Окрему історію має закарпатське реформатство. Тут, в Угорському королівстві, як і в Речі Посполитій, кальвінізм користувався державною підтримкою. Епіцентр місцевого кальвінізму, як і в більшості випадків, був освітнім закладом, а саме школою угорсько-українського пограниччя в місті Шарошпатак. Тут відзначився своєю діяльністю основоположник сучасної педагогіки Ян Амос Коменський (1592-1670). Коменський був чеськобратським суперінтендантом, проте був досить близьким із кальвіністами. Йому часто доводилось відвідувати Україну, а також листуватися із протестантськими політичними лідерами Європи щодо козацьких повстань Хмельницького. Хмельницький шукав підтримки у війні проти короля Казимира навіть у протестантів, а Коменський загалом позитивно ставився до козацтва, можливо і через звернення гетьмана щодо об'єднаного виступу литовських Радзивіллів, угорського князя Георгія Ракоці і всіх протестантів Речі Посполитої на боці козацтва. Освітня діяльність Коменського не обмежувалась Закарпаттям. Чеськобратська школа у польському Лешно завдяки йому стала вищим навчальним закладом європейського зразка. А в 1650 р. Коменський, на запрошення того ж князя Ракоці, прибув у закарпатське місто Ракоці, де протягом чотирьох років створив кальвіністську академію із місцевої лютеранської школи. Це був найбільший протестантський навчальний заклад регіону, а його діяльність здійснювала вагомий вплив на розвиток шкільництва у Закарпатті. Коменський в якості чеськобратського суперінтенданта головував на з'їзді у Влодаві в 1638 р., на якому було прийняте рішення про об'єднання чеських братів з кальвіністами для спільної діяльності в Речі Посполитій. Підтвердженням суспільної активності протестантів і в середині XVII ст. були часті синоди, на яких узгоджувалися плани та сфери спільної діяльності.

Підтримка державних діячів дозволила кальвінізму стати чільною конфесією у Закарпатті. Кальвіністські суперінтенданти домоглися прийняття у 1627 році кальвіністсько-православного катехізису⁷⁰, який вказував, що евхаристія має стосуватись лише дорослих, що людей потрібно навчати, що ікони і хрест є лише прикрасами і предметами, які вказують на Спасителя, а міжконфесійні конфлікти має вирішувати місцевий суперінтендант. Кальвіністами тут була значна частина української шляхти аж до початку XVIII століття, доки Закарпаття не перейшло до Австрійської імперії.

---

⁷⁰ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

3. Причини невдач Реформації

З написаного вище ми бачимо, що згасання Реформації на українських землях дійшло до майже повного зникнення реформатства протягом кінця XVII – початку XVIII століть. Кальвінізму не вдалось створити стійкої народної групи, яка би глибоко вкоренилась попри міжстанові розбіжності в історії українського народу. Ідея створення національної церкви мала об'єднувати всі народності Речі Посполитої, тому окремо для України-Руси вона не виділялась. Стати основою для майбутнього творення української нації кальвінізм не зміг, як це відбувалось в Угорщині, Нідерландах чи Шотландії, оскільки тут була досить значною традиційність православного населення. Цей складний процес згасання кальвінізму на українських землях можна пояснити рядом причин, які настільки переплелись, що їхній вплив можна розглядати лише як сумарний і результируючий. Виділення одного з факторів на чільне місце впливу порівняно з іншими може спотворити загальну картину, тому спробуємо проаналізувати декілька з них.

3.1. Контрреформація

Польщу вважають прикладом успішної Контрреформації, оскільки тут їй вдалося досить мирним шляхом нівелювати успіхи реформаційного руху та зробити країну монолітно католицькою. Реформація спричинила й внутрішні реформи у католицькій церкві, які визначалися на Тридентському соборі протягом 1545-1563 рр. Крім протестантів, на руських територіях ускладнювали ситуацію схизматики-православні. Доповнювала картину значна частка єврейського населення, яке проживало тут ще до приходу християнства на ці землі. Литва, яка офіційно стала християнською лише в 1386 році, не встигла позбутись язичництва. Під час розквіту Реформації церковна ієрархія не мала достатнього впливу на королів-католиків, які часто відмовлялись підкорятись настановам Папського престолу. Враховуючи це, інквізицію тут провести не вдалося б, а тому католицький спротив здійснювався у наступних трьох головних напрямках: політичному, освітньому і народному.

У політиці значних успіхів католикам було досягти важко, особливо спочатку. За правління Сигізмунда Августа поперемінно приймались і скасовувались закони про обмеження протестантів, шляхта виступала на захист переслідуваних, списки заборонених книг ігнорувались⁷¹. Навіть католицьке духовенство Речі Посполитої вагалось із прийняттям рішень

---

⁷¹ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 171.

Тридентського собору: у нього були власні плани реформи із створенням національної церкви, відміною celibату священства і впровадженням польської мови у богослужіннях⁷². Ситуацію вдалось покращити єпископу Станіславу Гозію і папському нунцію Коммендоне. У 1564 році в Річ Посполиту прибувають запрошені ними єзуїти, які відразу зайнялись освітньою діяльністю. Знаючи про розбрат у протестантських рядах, Гозій «захищав» свободи для унітаріїв і просто очікував, поки «єретики перегризуть і пережеруть одне одного»⁷³. В час безкоролів'я католикам вдалось повернути на свою сторону багатьох впливових магнатів, зокрема Альбрехта Ласького, Зборовських, Ходкевичів, а також сина Миколая Чорного, Миколая «Сирітку» Радзивілла, який після смерті батька знищував протестантську літературу та закривав кальвіністські збори і друкарні. Встановився паритет, в результаті якого королем став католик Генріх, однак він був змушений підписати «Генріхові артикули», які захищали принципи віротерпимості. Наступні королі були явними прихильниками єзуїтського католицизму: як Баторій, так і королі династії Ваз. Особливо укріпилась Контрреформація за Сигізмунда III. З 1606 до 1620 р. протестанти втратили дві третини своїх зборів⁷⁴ – переважно через втрату впливових покровителів, які, переходячи в католицизм, передавали збори католикам.

Чи не основною силою Контрреформації була саме освітня діяльність єзуїтів. Їх було не так вже й багато в Речі Посполитій⁷⁵, однак політичне сприяння при утворенні нових навчальних закладів, добре організований центрально-керований устрій, а також зосередженість на гуманістичній школі (яка була запроваджена протестантськими гімназіями⁷⁶) дозволяли їм давати добру освіту. Враховуючи, що протестантам при аналогічній освітній діяльності постійно «вставляли палки в колеса», єзуїтам вдалось перехопити ініціативу в освіті. Безкоштовна, без конфесійних обмежень, інтернаціональна і хороша освіта виявилась найкращим інструментом їхнього місіонерства на збурених протестантизмом православних теренах. Станом на 1648 рік на українських землях було відкрито тринадцять єзуїтських колегіумів: вперше у Ярославі (1575), а потім – у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському, Острозі, Ужгороді. Справедливо зауважити, що навчання не завжди завершувалось переходом в католицизм, що доводять

---

⁷² Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

⁷³ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

⁷⁴ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

⁷⁵ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 172.

⁷⁶ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях. С. 8.

прикладі Б. Хмельницького, Ф. Прокоповича, С. Полоцького, П. Орлика та інших⁷⁷.

Варто згадати і те, що єзуїти в Польщі не гребували поширенням народної нетолерантності, хоч і в меншому масштабі, ніж у Західній Європі. Прикладом можуть бути студентські напади на кальвіністські збори у Кракові (1578, 1591), Познані (1613), закриття соцініанських «сарматських Афін» у Ракові (1638). Деякі історики вважають єзуїтів причиною всіх польських бід (що, втім, є перебільшенням). Наприклад, Кареев стверджує: «Реформація, яка в XVI ст. оживила політичне життя і просвітництво польської нації, наклікала на країну єзуїтів, які вбили все, що було живим і прогресивним в суспільстві»⁷⁸. Схожі думки належать і М. Грушевському, який вважав, що єзуїти «перетворили польське громадянство з такого поступового та вільнотомного в одне з найбільш назадницьких і темних»⁷⁹.

3.2. Ідеологічні проблеми

З самого початку Реформація відзначалася різноманіттям і відсутністю єдності. Об'єднувало цей широкий спектр усвідомлення потреби у церковній реформі, часто в кожного на свій лад. Варто зазначити, що частина прихильників ідеї реформування церкви залишились в католицизмі. Зрештою, сама Контрреформація була оновленням церкви, а не була просто протиповненням протестантам. Відсутність авторитарного центру у протестантів принесло релігійну свободу, а з нею прийшли доктринальні розділення. Попри всі старання реформаторів «подолати десять морів»⁸⁰ заради єдності всіх християн, протестантизм все більше піддавався впливу конфесіоналізації. Вона не оминула і русинські землі, але звісно ж із своїми особливостями. Дві «батьківські» церкви, католицька і православна, в 1596 році утворили через унію ще й третю, греко-католицьку. Значущою була й активність євреїв; тут знаходились і прибічники східних єретичних рухів «зжидовілих» та богомолів. Як вже відзначалось вище, українські землі були знайомі з дореформаційними рухами гуситів та чеських братів. До появи кальвінізму тут виявились лютеранські впливи. Сама реформатська церква, з'явившись у 40-х роках XVI ст., зазнала болючого внутрішнього розколу вже в 60-х роках через поширення унітаризму і раціоналізму.

---

⁷⁷ Там само. С. 155.

⁷⁸ Кареев Н. Реформація и католическая реакция в Польше.

⁷⁹ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні. С. 68.

⁸⁰ Шафр Т. История христианской церкви. Том 8 – СПб.: Библия для всех, 2010 – С. 37.

Внутрішнє поділення, остаточно закріплене на синоді 1565 року, призвело не тільки до втрати багатьох громад, але й завдало значного удару по авторитету реформатської церкви. До табору антитринітаріїв перебралось чимало прогресивних вчених та теологів, зокрема Станкаро, Будний, Лісманіні, Чехович та Кровицький. Такі еволюції часто були незворотними, проте бували й випадки повернення і переходів. Справа в тому, що міжконфесійні границі були досить нечіткими і визначення конфесійної приналежності багатьох викликає значні труднощі. Перехід лідерів Реформації супроводжувався внутрішніми суперечками, які часто змушували багатьох заради дружньої єдності применшувати значення важливих доктрин. Зв'язок кальвіністів із унітаріями вбивав надію на порозуміння між місцевими католиками та протестантами. У поширенні єресі звинувачували безпосередньо реформатів, адже саме від них відкололись унітарії. В пошуках єдності чимало реформатів повернулись у католицьку церкву⁸¹. Відсутність єдності позначалась і на політичному рівні, бо неузгодження часто заважали протестантам виступати єдиним фронтом у захисті своїх прав. Поділення було «перемогою» католицької реакції. Очевидно, не випадково воно сталося одразу після смерті Ласького (1560) і Кальвіна (1564). Женевський теолог був уважним і співпереживав східноєвропейській Реформації. Він контактував з її лідерами та політичними прихильниками, зокрема Тарновським і Радзивіллом Чорним. Також поза його увагою Кальвіна не залишилась проблема унітаризму, про безпеку якого яку він застерігав польських протестантів⁸².

Нові міжконфесійні розділення ставались завдяки свободі віровизнання, яка утверджувалась завдяки ж Реформації. Доказом буде опис Дейвісом причин її занепаду: «...їхній (кальвіністів – прим. автора) початковий успіх був підточений тим самим принципом толерантності, який вони утвердили. Тільки-но умови Варшавської конфедерації стали елементом державного устрою, протестанти вже не мали причин для протестів. Вони могли дотримуватися своєї релігії як їм заманеться, але не могли мати з цього ніяких значних політичних або соціальних вигід. Вони самі зрікалися можливості просунутися при дворі, відмовлялись і від товариства своїх сусідів-католиків, не плекаючи ніяких надій на світську винагороду. Іншими словами, їм бракувало стимулу переслідувань. У результаті їхня кількість протягом шести-семи десятиліть повільно, але впевнено зменшувалась. Ті два покоління шляхтичів, що в другій половині XVI ст. з такою пожадливістю допалися до реформованих доктрин, у

---

⁸¹ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

⁸² Шафф Т. История христианской церкви. Том 8. С. 394.

середині XVII ст. уже вимирали. Їхні сини та онуки досить часто без галасу поверталися в лоно католицької церкви. Укази про обмеження, спрямовані проти аріан (1658 р.) і проти всіх протестантів (1717 р.), тільки формально поклали край процесові, що вже й так був майже завершеним.»⁸³ Карсєв підозрює, що католики вважали за корисне для себе розбрат у протестантських рядах: коли в 1566 р. кальвіністи пропонували вигнати унітаріїв, саме католики вступились за останніх, «бо вигнання однієї ересі узаконить існування інших»⁸⁴.

Нерідко вказують на відсутність «народної Реформації» у Польщі. Так, протестантизм (за винятком радикальних рухів) поширювався серед духовенства чи дворянства, а не простолюду. Його поширення серед шляхти, яка часто вбачала в ньому лише засіб розширення привілеїв чи джерело освіти, не продовжилось на селянство, яке часто було неписьменним для читання Біблії і невченим для теології. Тут можна зрозуміти Грушевського, який називав протестантизм «вірою панів»⁸⁵, шляхтичів. Однак це було характерно не лише для Польщі. У Західній Європі також *«кальвінізм майже не вплинув на селянство... Його інтелектуальні вимоги до людей, якими б скромними не були, були недосяжними для неосвіченого селянства. Ідеї та цінності, що захищались кальвіністами, були чужими для цього соціального прошарку. В певному сенсі, кальвінізм можна назвати "релігією книги", через що він був малопривабливим для неписьменних селян, які не могли дозволити собі навіть купити книгу, не кажучи вже про те, щоб її читати»*⁸⁶.

Для простолюду більш звичними і важливими були образи, містичність та обрядовість. Вони більше цінували емоційність, ніж раціональність, більше традиційність, ніж реформи. Звершення хрещення, надання шлюбу і проведення похоронних ритуалів були більш затребуваними, ніж тлумачення Святого Письма у проповіді. Духовність часто пов'язувалась із відстороненням від світу (як пізніше у Вишенського чи Сковороди), а не з життям у світі і його реформуванням (чого прагнули реформатори). Така схильність до «нераціональної», містичної релігії впливала на хід і успіхи Реформації. Католицька реакція зважила на прихильність місцевого християнства до набожності та обрядових практик і відроджувала до них інтерес, набуваючи нових прихильників⁸⁷. Звісно, вона поєднувала ці кроки

---

⁸³ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 193.

⁸⁴ Карсєв Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

⁸⁵ Грушевський, Історія України-Руси, т. 6, С. 422.

⁸⁶ Макрат А. Жизнь Жана Кальвина, С. 276.

⁸⁷ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 172.

з інтелектуальною діяльністю нових колегіумів та академій. Завдяки Острозькому та Києво-Могилянському осередкам культурне відродження переживала і православна церква. Тепер освітнє питання не було суто протестантським пріоритетом, а навчатись у «традиційних» школах завжди було простіше, ніж йти до «еретиків».

З іншого боку, послідовними раціоналістами були якраз прихильники антитринітаризму. Відкинення ними «неосяжних розумом» християнських істин виключило їх із протестантської спільноти. До кінця XVII ст. майже всі вони змушені були емігрувати в Західну Європу. Там вони продовжували свою діяльність «на межі віри та розуму»⁸⁸. Не поступаючись реформатам в освітній діяльності, прославившись Раківською академією, соцініани притягували ще й прогресивними ідеями щодо абсолютної рівності, відокремленості від держави, пацифізму та навіть спільної власності⁸⁹.

Важко не помітити, що імена і досягнення реформатських теологів, вихідців з території Речі Посполитої, залишились непомітними для світової історії. Більшість лідерів місцевої Реформації були політичними діячами, тоді як на Заході політичні реформи впроваджувалися з участю теологів. Втрата теологічної еліти у зміні поколінь та перехід багатьох її представників в ряди унітаріїв суттєво позначилася на реформаційній перспективі. Звісно, можна перерахувати деяких реформатських авторів, проте їхні роботи не мали великого суспільного значення. Звісно, повпливали на це і політичні причини, через які Реформація не досягла мети у Речі Посполитій. Адже перемога Контрреформації супроводжувалась не лише знищенням і забороною багатьох протестантських друкарень, разом із їх виданнями, але й перешкоджанням діяльності місцевих теологів, що стояло на заваді їх розвитку і поширенню східноєвропейської реформатської теології. В будь-якому випадку, варто визнати, що представники соцініанства більш плідно попрацювали на теологічній ниві: можливо, цьому посприяли більші переслідування, які мотивували їх до полемічного захисту своєї віри, чого «бракувало» русько-польським кальвіністам, як зауважує Норман Дейвіс⁹⁰. Завдяки своїй еміграції соцініанам вдалось зберегти значну частину своїх робіт.

---

⁸⁸ Див. статтю: Кралюк П. На межі віри та розуму. Соцініанство на Волині та Київщині. Інтернет-ресурс: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/na_mezhi_viri_ta_rozumu_sotsinianstvo_na_volini_ta_kiyivs_chini.html

⁸⁹ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 184.

⁹⁰ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 193.

Хоча Реформація не змогла породити на українських землях самостійну протестантську теологію, вона відкрила для місцевих людей західну реформатську думку. Навіть ці початки мали цінність і впливали на українську філософію і православну теологію, як видно у Яворського чи Прокоповича. Дмитро Чижевський помічає, що *«в теології, де були спроби обґрунтувати православні погляди, що в основі відрізняються від католицьких та протестантських, не маємо, власне, теж оригінальної творчості, а головним чином спроби вилляти православний зміст в запозичені з Заходу форми»*⁹¹.

3.3. Суспільно-політичні проблеми

Коли розглядати передумови Реформації, не може не виникнути запитання: чому Реформація поширилась на одних територіях, а на інших її рух або був непомітним, або досить швидко зазнав невдачі, незважаючи на перспективи? Очевидно, що в кожному конкретному випадку був цілий комплекс причин та переплетення історичних подій. Тому в цьому пункті пропонується розгляд кількох важливих факторів, які були негативними передумовами для розвитку реформаційних перспектив.

Якщо розглянути географічний ареал розвитку Реформації, то її центрами були північні німецькі князівства і вільні європейські міста з високим розвитком самоврядування. Політичні свободи і підтримка були необхідними для укріплення і розвитку релігійних змін у часи, коли значну політичну владу в Європі мала консервативна католицька церква. Саме слабкий розвиток міст на руських землях не створював умов для успіхів Реформації. Незважаючи на отримання Магдебурзького права деякими українськими містами, вони не мали такого самоврядування, як торгові і ремісницькі центри Європи. Крім того, основною завадою тут були магнатські впливи на міське життя: князь міг втручатись у справи міст і впливати на їхній розвиток, навіть релігійний. Ці впливи були особливо сильними на Волині та Київщині, що перебували у складі Великого князівства Литовського. Відсутність реальної співпраці між міськими магістратами, прихильними до Реформації, унеможливлювали реформування церкви за нідерландським чи швейцарським зразками. Все це підсилювала географічна віддаленість від центрів європейського протестантизму, що ускладнювало налагодження взаємозв'язків з західними провідниками Реформації.

---

⁹¹ Чижевський, Д. Нариси з історії філософії. Інтернет-ресурс:
<http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

Неможливість Реформації за англійським зразком вже згадувалась вище. Хоча створення національної церкви тривалий час обговорювалось, його унеможливили широкий спектр місцевого християнства та відсутність королівської підтримки. Незважаючи на прихильність Сигізмунда Августа, він все-таки залишився католиком і не забезпечив протестантам належного місця у Речі Посполитій. Всі інші королі не сприяли і навіть протистояли реформаційним рухам. Таким чином, для підтримки Реформації не вистачило підтримки кальвіністської верхівки Великого князівства Литовського, яка з часом теж переходила в католицизм.

Реформація, залишаючись подією релігійного характеру, залежала і від політичних факторів. В річпосполитській реформації виділяється політичний аспект протистояння шляхти і духовенства. Багато шляхтичів вбачали у кальвіністській Реформації нові можливості для себе: розширення привілеїв, скасування церковних податків і вплив на церковне життя. Тому часто Реформація проходила «зверху». Алгоритм був наступним: магнат чи князь, що переходив у кальвінізм, «переводив» у нього всіх своїх підданих, а місцеві храми і церковне майно передавав для використання новоутвореному збору⁹². В кінці XVI ст. настає переломний момент, бо Контрреформація набирає сил, а місцеві кальвіністи втратили ціле покоління своїх покровителів. Зокрема, на той час померли «три кити» місцевого кальвінізму – Ян Ласький, Миколай Радзивілл «Чорний», лояльний король Сигізмунд Август. Важко переоцінити їхнє значення. Їх місця зайняли люди із протилежними поглядами. Тепер вже католики забирали або розоряли збори. Прив'язаність зборів, друкарень і шкіл до меценатства політичних покровителів визначала подальше їхнє існування.

В українській пострадянській історіографії головними подіями XVI-XVII століть вважаються козацькі повстання, які характеризуються як початок «національно-визвольної війни» і затіняють собою не тільки українську Реформацію, але й вагому частину княжо-шляхетських часів української історії. Проте їм судилось зустрітись на історичному полотні: початок козацької революції співпадає з кінцем тридцятилітньої війни в Європі. У 1648 році, коли розпочалось повстання Хмельницького, був ухвалений Вестфальський мирний договір. Кінцем Реформації в Речі Посполитій, як вже наголошувалося, вважається 1660 рік. Українські землі перестали бути східноєвропейським притулком для євреїв, протестантів і соцініан саме в 1648 році.

---

⁹² Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

На початку козацькі виступи не особливо відрізнялись від бунтів неоплачених найманців у тогочасній Європі⁹³. Зі степових бродяг, розбійників та мисливців протягом XV-XVII століть козаки перетворились у воєнну силу і навіть у новий суспільний стан. На своїх початках козацтво зовсім не мало релігійного, не кажучи вже православного, забарвлення, а своїм походженням багато чим завдячує мусульманській культурі. В XVI столітті козаки служили захистом південно-східних територій Речі Посполитої від набігів кочовиків, на межі християнського світу. Проте нестабільність і неоднорідність козацтва спричиняла труднощі управління та часті конфлікти з місцевими українськими магнатами. Перше використання козацтва як зняряддя релігійної боротьби відбулось в 1595-1596 роках у повстанні Наливайка, за сприяння князя Острозького як противника актуальної тоді церковної унії⁹⁴. Вже самостійне прилучення козацтва до цих чвар відбулося в 1610 році, після смерті князя, як виступ проти поширення впливу уніатів на Київщині. Козацька силова підтримка була важливою й у 1620-х роках, коли за сприяння Сагайдачного було висвячено на православного митрополита Йова Борецького. Так козаки «стали православними», «захисниками віри православної».

Оскільки і православні козаки, і протестанти протистояли католицькому натиску, це до певної міри ставило їх по один бік лінії фронту. Співпраця з православними продовжувалась і надалі, про що свідчить лист Борецького (1624) до кальвіністського магната Христофора Радзивілла: *„Ми утиснуті з усіх боків... Нам нічого іншого не залишається, як промовляти свою невинність перед самим Творцем ...після Господа Бога ви – єдина наша надія“*⁹⁵. Впродовж 1620-х років кальвіністи Радзивілли разом із козаками неодноразово перешкоджали проунійним настроям, зокрема і серед православної ієрархії. На виборному сеймі 1632 року, після смерті короля Сигізмунда Вази, Радзивілли оголосили свої вимоги: *„надати права громадянства дисидентам, рівності усіх перед законом, доступ до всіх громадянських і державних посад, чинів, звань... гарантії однаково надійні для православних і для протестантів“*⁹⁶. З іншого боку, представники козацтва теж звернулись до нового короля: *„Нехай унія (католицька) буде знищена й утверджена буде унія наша з тими, хто віддаляється від латинської віри і співчуває нашій долі, тобто на руїнах унії католицької хай утвердиться унія*

---

⁹³ Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – Критика, 2005. – С. 64.

⁹⁴ Там само. С. 143.

⁹⁵ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

⁹⁶ Там само.

православно-протестантська“.⁹⁷ Проте, ця співпраця в основному мала політичний характер та існувала завдяки тому, що кожна із сторін потребувала підтримки і допомоги у боротьбі за захист своїх привілеїв.

Повстання Хмельницького 1648 року розпочалось з шляхетського конфлікту, а релігійність служила його легітимізації та як мобілізаційний фактор. Захисту «грецької віри» і протистояння унії як основному доказу релігійних утисків передувала боротьба за світські права козацтва.⁹⁸ Протикатолицька направленість цього руху викликала симпатії у протестантів, але рушійні сили революції завдали удару і по них. Основу армії Хмельницького складала татарські і селянські війська. Останні, як-от за повстання Кривоноса, відзначались жорстокістю і мстивістю до шляхтичів. Через це страждали євреї, католики, а також протестанти-шляхтичі, особливо соцініани. Небезпека загрожувала кожному, хто не був православним, бо тут вже не було місця ранішній толерантності. Ідеї про порозуміння і співжиття з уніатами були забутими, оскільки тепер Русь вважалась єдино православною⁹⁹.

Загалом, протягом 1648-1656 років, за різними оцінками, було винищено десятки тисяч євреїв. У 1648-1649 роках у Великому князівстві Литовському кількість протестантських громад зменшилась із 140 до 45¹⁰⁰. Прихильності до протестантів не виявляла і монолітно-православна Московія, яка й раніше воювала з литовськими кальвіністами. У нереалізованому Гадяцькому договорі 1658 року заборонялась освітня діяльність «сект аріанських, кальвіністських, лютерських»¹⁰¹. На цьому наголошувала і конституція Пилипа Орлика 1710 року, в якій йшлося, що *«нововибраний гетьман... має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні... не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання»*¹⁰². Монорелігійність тепер ставилась за основу побудови української нації.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Плохій С. Наливайкова віра. С. 241.

⁹⁹ Там само. С. 246.

¹⁰⁰ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 194.

¹⁰¹ Гадяцький трактат. Інтернет-ресурс: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iurt100307.htm>

¹⁰² Конституція Орлика. Інтернет-ресурс: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

Так, козацькі повстання під проводом Хмельницького розірвали тривалі союзи протестантів і православних і навіть зробили їх ворогами. Цікаво, що їм передували роки мирного десятиліття (1638-1648), коли релігійні чвари, здавалось, були подолані. Цьому підтвердженням була «розмова про любов», ініційована королем Владиславом (1632-1648), а коронний канцлер Оссолінський (1643-1650) на сеймі проголосив, що «поляки заснували на наших відкритих рівнинах вільне королівство, захищене тільки муром любові і спільної довіри між станами»¹⁰³. Наслідком козацьких повстань стали двадцять воєнних років, які завдали важкого удару Речі Посполитій. Українські землі поступово переходили з-під ослабленої польської держави до московської, що дедалі більше набирала сил.

4. Досягнення реформаційних рухів на українських землях

Ніщо не проходить безслідно. Одного цього достатньо, щоб шукати наслідки і досягнення навіть найменших спроб реформування церкви на українських територіях. На жаль, для радянської і пострадянської історичної думки XVI-XVII століття ознаменувались лише стражданнями українців під релігійним гнітом католицизму, православним культурним відродженням початку XVII століття та славетною історією козацької боротьби. Проте сучасна українська історіографія більш оптимістична щодо значення реформаційних процесів нашого минулого для нашої історії та сьогодення. На підтвердження цього можна процитувати Наталю Яковенко, яка пише, що *«сучасна наукова думка вбачає в українській Реформації ширший світоглядний контекст, вважаючи її одним з перших поштовхів до принципового оновлення української культури, розвороту її, як висловлювався Дмитро Чижевський, обличчям на Захід»*¹⁰⁴.

Навіть така висока оцінка може бути применшеною, оскільки дослідження усіх тих процесів в українській історіографії поки ще є досить мізерним і неглибоким. Тому, незважаючи на те, що протестантам не вдалось створити тривалої і значущої церкви на українських теренах, столітня історія Реформації відчутно вплинула на тодішні і подальші події. Вважати, що Реформація була лише *«одним з проявів піддань української суспільності, українських панів новій культурі, яка дає про себе знати в останній чверті XVI в., а не самостійний прояв культурної еволюції»*

¹⁰³ Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 390.

¹⁰⁴ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замоївська академія. Інтернет-ресурс: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult239.htm>

української суспільності»¹⁰⁵, означає ототожнювати Україну лише з її селянським населенням, забуваючи про велику частину видатної української шляхти і князів в польсько-литовській державі. Для цього потрібно викреслити майже півтисячолітню історію українського дворянства, продовження формування характерних європейських традицій самоуправління, вольностей і порядків, що зароджувались у часи Русі, а потім розвивались у складі Польщі та Литви. Як уже зазначалось вище, і в Західній Європі Реформація не була селянським рухом, але попри несприйняття неосвіченими селянськими масами їй вдавалось втілювати значні зміни у суспільстві і не залишатись лише «елітарною модою».

Для підтвердження цих думок нижче ми розглянемо детальніше зміни, які принесла протестантська Реформація на наші землі. Для кращого розуміння значення цих процесів варто виокремити деякі сфери життя суспільства.

4.1. Реформа католицької та православної церков

Спочатку розглянемо зміни, які принесла протестантська Реформація у життя православної та католицької церков. Реформація в Речі Посполитій, як і в усій Європі, була спрямована на моральне та доктринальне очищення католицької церкви. Одні з прибічників реформ покидали лоно католицизму, оскільки їхні прагнення реформ не знайшли належного відгуку від папського престолу. Так засновувались нові, вже протестантські церкви. Інші прибічники реформ залишались католиками, як-от Еразм Роттердамський, проте і далі намагались очистити церкву від багатьох аморальних персоналій і реформувати її відповідно до виклику Реформації та гуманізму. Ці групи були досить неоднорідними, що підтверджує протестантська полеміка між кальвіністами та лютеранами та довготривалий католицький Тридентський собор (1545-1563), який визначив наступні цілі Контрреформації. Крім цього, злам XVI століття вивільнив гуманізм, який дуже тісно розвивався разом із ними у ті часи європейської історії.

Ті ж особливості характеризували і східноєвропейські території, частиною яких була Україна-Русь у складі Речі Посполитої. До початку реформаційних процесів тут біля двох століть співіснували західна і традиційна східна гілки християнства, розділені з 1054 року. Таке співжиття було результатом географічної близькості та включення українських земель до польської і литовської держав, які прийняли західне християнство в 966 і 1385 роках відповідно. Як і в Західній Європі,

---

¹⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.6. С. 422.

дореформаційний стан церкви відзначався багатьма зловживаннями духовенства та його аморальністю. Багато громад не мали належно навчених священників, церква часто розцінювалась як джерело прибутків, церковні посади передавались у спадок чи купувались. Звісно, чистоти не було і у догматичному вченні: не надто освічені клірики проповідували некатолицькі, а часто і єретичні вчення. Місцеві церкви не мали потрібної їм релігійної літератури. Такий стан церкви залишався типовим аж до останніх десятиліть XVI століття.

Оновленням католицької церкви стала Контрреформація, яку не можна вважати суто антипротестантською, бо вона мала й позитивні цілі. Наприклад, Реформація спонукала католицьку церкву до активних дій щодо морального очищення кліру аж до папського престолу. Контрреформація у змаганні з протестантизмом розвивала католицьку теологію, формулювала основні конфесійні постулати, займалась перекладом Святого Письма, поширенням теологічних та полемічних творів. Значна увага приділялась місіонерству та освітній діяльності. Принципи діяльності часто запозичувались у протестантів, а «змагання у добрих ділах»¹⁰⁶ хоча не завжди було благородним, але було фактором активізації для різних гілок християнства. Східна Європа не була винятком, оскільки і тут Реформація була багато в чому корисною для католицької церкви.

Приблизно ті ж проблеми були характерні і для православного духовенства. Відсутність достатньої владної підтримки і меценатства лише погіршувало його стан. Православна церква була не готовою до реформаційних течій чи реакції католицизму. Підтримки від Константинопольського патріархату, що підупав під мусульманський контроль, було небагато. Це спрямовувало православних активістів шукати шляхи порятунку на Заході і вчитись у протестантської Реформації та католицької Контрреформації. Насамперед варто відзначити освітній вплив, бо чимало українців навчалось у західних університетах¹⁰⁷. Деякі з тих навчальних закладів були і протестантськими: протестанти вбачали у православних потенційних союзників у протистоянні з католицизмом, а тому приймали їх для навчання. Вплив протестантської освіти відчули на собі такі культурні та релігійні діячі, як Станіслав Оріховський чи Мелетій

---

¹⁰⁶ Шафф Т. История христианской церкви. Том 8. С. 12.

¹⁰⁷ Наприклад, у Падуанському університеті з 14 до 18 ст навчалось близько 600 вихідців із України. Див. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 32.

Смотрицький. Це не означає, що ці люди позитивно ставилися до реформатів: вони могли використовувати досвід, здобутки та знання своїх протестантських вчителів для розвитку православної церкви, при цьому «широ» вважаючи їх єретиками.

У православному відродженні кінця XVI – початку XVII століть велику роль відіграли братства, які часто наслідували західних протестантів. Серед братчиків поширювались реформаційні ідеї: критика зловживань духовництва, протистояння йому, світське управління церковними справами, організація церковно-освітньої діяльності, поширення уривків Святого Письма та богословських творів серед мирян, організація зборів, очищення від деяких язичницьких обрядів¹⁰⁸. Братства були східноєвропейським прикладом активної участі мирян у церковному житті, в чому не можна не помітити контекстуальної адаптації протестантського досвіду. З важливістю реформаційних впливів погоджується Грушевський: православний рух «був значно натхнений євангелицькими прикладами: синодами, з'їздами духовних і світських представників євангелицьких конфесій... Супрематія братств над ієрархією, проголошена в боротьбі з львівським владикою, як не піддана, то в кожному разі, без сумніву, підперта була євангелицькими взірцями»¹⁰⁹.

Князі Острозькі мали тісні (і навіть родинні) зв'язки з найбільшими кальвіністськими покровителями в Речі Посполитій – Радзивіллами. У 1559 році завдяки клопотанню Миколая «Чорного» Острозький стає Київським воєводою¹¹⁰. Їх спільна діяльність не обмежувалась політичним протистоянням католикам та унії, а мала й культурно-освітній характер. Не виключено, що створення Острозького православного культурного центру було наслідуванням кальвіністського Радзивіллівського Берестя¹¹¹, а деякі дослідники навіть припускають, що Острозький наслідував самого Кальвіна у намаганні «перетворити Остріг на православну Женеву»¹¹².

Остання спроба реформи православної церкви за протестантським взірцем належить Константинопольському патріарху Кирилу Лукарісу (1572-1638). Праця Лукаріса в Україні була проініційована Острозьким. Майбутній патріарх деякий час працював в Острозькій академії, попри перешкоди католиків та Сигізмунда III приймав участь у протистоянні з

---

¹⁰⁸ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII століття. – К.: Наук. Думка, 1966. – С. 86.

¹⁰⁹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. С. 78–79.

¹¹⁰ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн./ Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття – К.: Либідь, 1994. – С. 413.

¹¹¹ Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Том 5. Протестантизм. С. 42.

¹¹² Плохій С. Наливайкова віра. С.104.

уніатами і докладав зусиль до зближення православних та протестантів. Він підтримував тісні зв'язки з європейськими протестантами-кальвіністами і намагався реформувати православну церкву, використовуючи здобутки Реформації. Його «Визнання віри», надруковане у Женеві в 1629 році, було «поєднувало східно-православне вчення з богослов'ям помірною кальвінізму, зберігаючи дух кожної з цих традицій без пригнічення іншої»¹¹³. Це був один із перших символів віри для православ'я, у відповідь на який свої символи опублікували за католицькими зразком Петро Могила (1640) та Єрусалимський патріарх Досифей (1669)¹¹⁴. На той час Лукаріса вже було вбито (1638) за наказом султана та піддано церковній анафемі, що завадило подальшим реформаційним перспективам.

Православні також часто використовували протестантські аргументи у полеміці з католиками. Навички полеміки можна простежити в творі «Тренос...»¹¹⁵ М. Смотрицького, через що П. Скарга звинувачував його в кальвінізмі. Через відсутність власної теологічних та наукових праць православні активно використовували поширену тоді протестантську літературу і наслідували їхні способи протистояння Контрреформації¹¹⁶. Реформаційні впливи простежуються у діяльності Г. Сковороди та Ф. Прокоповича.

4.2. Релігійна толерантність

Одна з основних змін, які принесла Реформація і на українські землі, – це «право змінювати віру». Саме приналежність до східного християнства найбільше відділяла русинів від поляків. Тому, перехід із православ'я в католицизм був важким кроком від «батьківської» рідної віри і фактично вважався ополяченням. Звісно, були і непоодинокі приклади людей, які, будучи католиками, все ж вважалися руськими (наприклад, Оріховський чи Юрій Дрогобич). Проте Реформація відкрила те, що віру можна змінювати. Зробила вона це кількома способами. По-перше, протистояння з католиками зблизило протестантів з православними – якщо не в доктринах, то хоча би як союзників, що стояли в опозиції до панівної церкви. По-друге, змістовна проповідь та добра освіта протестантів зацікавлювали і притягували до себе багатьох православних. По-третє, з протестантизму легше було перейти в католицизм, коли протестанти зіткнулися з

---

¹¹³ Я. Пеликан. Дух Восточного Християнства (600-1700). – М.: «Духовная библиотека», 2009. – С. 273.

¹¹⁴ Єпископ Диоклийский Каллист (Уэр). Православная церковь. – М.: ББИ, 2001. – С. 102.

¹¹⁵ Кралюк П. Мелетій Смотрицький. С. 82.

¹¹⁶ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

внутрішніми проблемами поділень та потужною єзуїтською Контрреформацією. Відтак, в ті часи відбуваються часті релігійні конверсії, які визначаються розумінням широти свободи християнина, відповідальності перед сумлінням і Богом, що і стверджувала Реформація.

Як неодноразово зауважувалось вище, на українських землях протягом XV і початку XVI століття розвивалась унікальна в ті часи для всієї Європи релігійна толерантність. Чи не основною причиною цього явища було шляхетське розуміння права на свободу віровизнання. Толерантність не можна пояснювати просто легковажним ставленням українців до теологічних питань, бо цьому суперечить той факт, що багато українців, всупереч родинним традиціям чи політичній прихильності, вибирали важчий шлях, переходячи у кальвінізм. Як зауважує Наталя Яковенко, *«на рівні масової свідомості толерантність до людей іншого обряду має не лише раціональне пояснення як право вільного шляхтича дотримуватись власного віросповідання, але й містичне – як переконаність у тому, що віра є незбагненим даром Божим, тому підлягає лише Божому осуду чи схваленню. Ця друга – містична – складова частина віротерпимості надавала право винесення вироку щодо «правильності/хибності» обряду юрисдикції потойбічного суду, не впливаючи на земні, побутові і товариські стосунки різновірців.»*¹¹⁷

Таке розуміння тривалий час дозволяло українцям Речі Посполитої вирізнятись в порівнянні з європейськими проявами релігійного фанатизму та інквізиції. Незгода одних християн із вченням інших не перекреслювала їх спільності, бо «віра – дар Божий». Відтак, звичними для тих часів були вечери протестантів і католиків, уніатів і православних, теологічні дискусії щодо Божественності Христа за різдвяною гостиною між католиками, протестантами та унітаріями, веселе дозвілля унітаріїв з «добрими приятелями» єзуїтами¹¹⁸. Ці картини підтверджують, що звичне уявлення про «нестерпний релігійний гніт» не є реальним відображенням тогочасності дійсності. Таке уявлення популяризувалось скоріше Російською імперією для підтримки неприязні між населенням України та Польщі. Вже той факт, що навіть на високому політичному рівні багато католиків, православних і протестантів діяли спільно у цілях захисту своїх прав, про що говорилось вище, спростовує подібні закиди і змушує більш обережно використовувати російські і радянські джерела про реформаційні події на українських землях.

---

¹¹⁷ Яковенко Н.М. Очерк. С. 396.

¹¹⁸ Яковенко Н.М. Очерк. С. 395.

Значною мірою така суспільна толерантність своїм існуванням завдячує сеймовій боротьбі шляхти за свої релігійні права і обов'язки. Варто відзначити, що в ній брали участь як протестанти, так і шляхтич-католики. Наприклад, на сеймі 1565 року католицький підканцлер Петро Мишковський разом із протестантським руським воєводою Миколою Сенявським захищав права свободи віровизнання, остерігаючи подіями в західноєвропейських державах: *«По-правді, по-правді я бажаю, щоб кожний добре вірив. Я сам готовий швидше лишитись життя, ніж відступитись від власної віри. Але нехай відмінності у розумінні Святого Письма не розривають любові між нами, нехай один не висміює іншого, а кожен залишається при своєму розумінні. Ми вже бачили, що коїлось у німців і у Франції: поки одні інших звинувачували, то був в них великий неспокій, уникаючи якого залишили вони кожному вільне розуміння і, так між собою мир встановивши, перебувають у згоді»*¹¹⁹. Вершиною цієї боротьби стала Варшавська конфедерація 1573 року (що була прийнята попри сильний спротив єзуїтів та католицького духовенства) та «Генріхові артикули», в яких король присягав: *«я буду оберігати і підтримувати мир між незгідними у вірі і ніяким чином, ні своєю владою, ні владою чиновників чи будь-яких чинів не дозволю кого-небудь переслідувати і тіснити за віру, і сам цього не робитиму»*¹²⁰.

Щоб не перебільшити впливу протестантів і не спотворювати картину, варто віддати належне і невойовничості польського католицизму. Впливовий католик Ян Замоїський, який говорив, що «краще не народитись, ніж не бути католиком», і «готовий був віддати півжиття, щоб бачити інших католиками», говорив і що готовий «швидше померти, ніж стерпіти, щоб хоч один поляк був насильно змушений прийняти католицизм»¹²¹. Також у польсько-литовсько-руському суспільстві утворювалась і природна йому, «вимушена толерантність», яку описує дослідник польської історії Норман Дейвіс: *«потребу в примиренні, на відміну від релігійної войовничості, дуже добре розуміли в суспільстві, де католицька церква ніколи не мала монополії. На відміну від країн Західної Європи, де аж до кінця середніх віків церковний авторитет Рима не підлягав ніяким сумнівам, церкви в Польщі завдавали постійного клопоту погани, релігійні дисиденти і розкольники... В східних землях Польщі жили переважно православні, а за доби Реформації лютерани, кальвіністи та інші протестантські секти сформували великі конгрегації... В об'єднаній*

¹¹⁹ Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

Речі Посполитій від 1569 р. до першого поділу Польщі 1772 р. римокатолики становили найбільшу єдину релігійну групу, але не сягали навіть половини населення»¹²².

Але все-таки за часів ревного католика Сигізмунда III Вази (1587-1632), особливо після Берестейської унії (1596) відбулося погіршення атмосфери релігійної терпимості. Свідченням цього можуть бути цікаві мемуари дрібного шляхтича із західнобілоруського Новгородка Теодора Євлашевського (1546-1604), який навернувся із православ'я в кальвінізм у 20-річному віці. Він із ностальгією пише про той «золотий вік»: *«На той час різниця у вірі не чинила найменшої різниці між приятелями, і саме через це той вік бачився мені як золотий порівняно з теперішнім, де вже і в одній вірі між людьми облуда все заступила, а поготів між різними вірами годі питати про любов, щирість і правдиве, добре ставлення, і то найбільше у світських станах. Пам'ятаю-бо з недавно минулих часів, коли сьогоднішній папа Климент ще кардиналом був у короля його милості Стефана у Вільні, я сидів за столом отця Бартоломея Недзвецького, каноніка віленського, з найпершими його слугами (італійцями); ті ж, коли довідалися, що я євангелик, дивувалися дуже, як це отець-канонік посмів [мене] на обід свій покликати, а коли він їм пояснив, що від цього між нами ніякої ненависті немає і що любимося як добрі приятелі, то італійці те хвалили, мовлячи, що тут Бог живе, а ганили закони в себе вдома і родинні усобиці. Хай би то дав Бог, щоб і тепер ласкавіші часи наступити могли...»*¹²³ Цікаво, що попри свою вірність кальвінізму, Євлашевський зберігав добрі стосунки із своїм батьком, який залишався православним, і навіть сприяв висвяченню того на посаду Пінського єпископа.

Після 1648 року центр європейської толерантності переходить з територій Речі Посполитої в країни Західної Європи, де Реформації вдалось досягти успіху – зокрема, в Нідерланди та Швейцарію.

4.3. Політичне життя

Неможливо оминати увагою і участь протестантів у політичному житті руського суспільства Польсько-Литовської держави. Їхні впливи не обмежувались боротьбою за релігійні права, а стосувалися і важливих політичних подій, якими той час був насичений. Оскільки польсько-литовсько-руську Реформацію можна означити як «реформацію згори», то

---

¹²² Дейвіс Н. Боже Ігрище. С. 170.

¹²³ Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2. За ред. В. Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – С. 12-13.

для її проведення була потрібна значна частина прихильників протестантизму у політичній верхівці. Наприклад, в часи апогею Реформації, в 1569 році, у складі сейму Речі Посполитої протестантів було більше половини: 38 із 73 сенаторів.¹²⁴ Така велика кількість кальвіністів робила їх безпосередньо причетними до багатьох подій тієї доби. Не оминули вони Люблінської унії, протистояли і Берестейській. У законотворчій діяльності вони з іншими творили Литовські статuti, що упорядковували суспільне життя та *Pacta conventa*, які встановлювали умови обрання короля. Кальвіністи приймали участь у рокоші Зебжидовського, литовський гетьман Януш Радзивілл воював проти Хмельницького, а пізніше виступав на стороні шведського короля у часи Потопу. Захист Збаража від козаків і татар очолювали католик Ярема Вишневецький і кальвініст Анджей Фірлей.

Істотним досягненням правової думки вважаються Литовські статuti (1529, 1566, 1588). У тогочасній Європі не було аналогів таких великих збірників звичаєвого феодального права. Другий та Третій статuti піддалися значному впливу ідей Ренесансу та Реформації, оскільки в часи їх створення важливі управлінські ролі займали протестанти. Вони утверджували рівність громадян перед законом, права на судовий захист та віровизнання, відповідальність князів та королів. Те, що статuti були написані або перекладені руською мовою, сприяло їх використанню на українських землях, через що Другий статут називали Волинським. Вважається, що дія цього законодавчого збірника продовжувалась на Правобережжі аж до 1840 року.

Протестантам не вдалось спричинитись до українського націотворення безпосередньо, як це вони робили в Нідерландах, Німеччині чи Англії, бо на тоді руські землі розглядались ними як частина спільної для всього її населення Речі Посполитої. Проте ідея національної церкви, породжена Реформацією, була підхоплена уніатською та православною церквами, які вирішили, що «діяльність церкви повинна служити перш за все національним інтересам»¹²⁵. Відтак, саме ці церкви відігравали в подальшому вагомий участь у виокремленні та творенні української нації та пізніших державотворчих процесах.

Участь у суспільному житті продовжувалась виданням праць політичного спрямування. Такими були твір Симона Будного «Про світську

---

¹²⁴ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн./ Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття – К. : Либідь, 1994 . – С. 194.

¹²⁵ Паславський І. Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського. – Львів, 1994 – С. 173.

владу», в якому автор захищав рівноправність всіх соціальних прошарків, віротерпимість, відповідальність влади перед народом. Анджей Волан, королівський секретар та дипломат, окрім релігійних творів відзначився працями «Про політичну або громадянську свободу» та «Про державу та її особливі якості», де зазначалось, що «всі людські об'єднання, що ми називаємо державами, створювалися з тією метою, аби люди могли у злагоді та взаємодопомозі щасливо і благословенно проводити своє життя». Новітні для того часу ідеї часто перетворювались в утопічні, особливо серед унітаріїв, як-от «ідеальне суспільство» Мартина Чеховича. Проте ці твори утверджували боротьбу за людські права та рівність незалежно від походження та статусу, аж до скасування місцевого рабства – кріпацтва.

4.4. Освіта

Розвиток освіти на українській землях у кінці XVI – першій половині XVII ст. відбувався в контексті загального культурного відродження за безпосередньої участі протестантів. Саме протестанти першими залучили школи для поширення своїх релігійних ідей. Кальвінізм, будучи «релігією книги», потребував письменних людей, які б могли читати Святе Письмо і навчати його інших. Проте ці школи не були вузько релігійними закладами, а навчали світським основам, готували своїх учнів до участі в політичному і культурному житті Польсько-Литовської держави¹²⁶. Наталя Яковенко пише, що саме «...протестантське шкільництво... вперше в Україні переступило за рамки загумінкового благочестя, запровадивши освітній стандарт європейської гуманістичної школи: за влучним висловом відомого дослідника культурологічного тла цього процесу Амбруаза Жобера, 'русини, які нічого не знали про гуманізм еразмівський, відкрили гуманізм завдяки протестантам'»¹²⁷.

Кальвіністські початкові та середні школи на українських і суміжних з ними землях створювалися чи не при кожній громаді. Навчали в них за західним гуманістичним зразком семи вільним наукам: граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії та музиці¹²⁸. Богословському навчанню тут приділяли більше уваги, ніж у католицьких школах: вивчалися основи віровчення, роз'яснення Святого Письма та співи псалмів. Організовувались школи і для дівчат¹²⁹. Управління реформатськими

¹²⁶ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

¹²⁷ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи.

¹²⁸ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

¹²⁹ Савич А. Нариси історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. – Київ, 1929. – С. 49.

школами вирізнялось своєю децентралізованістю: кожна школа мала окремих світських і духовних покровителів, які відповідали за її стан і турбувались про її потреби¹³⁰. Велика увага приділялась також моральності, дисципліні, фізичному і естетичному вихованню. Відсутність конфесійних обмежень дозволяла навчатись в протестантських школах багатьом католикам і православним, бо на початках ці школи значно випереджали за своїм рівнем католицькі, не кажучи вже про православні. Варто згадати, що протестантську освіту отримав перший уніатський митрополит Іпатій Потій, а київський православний митрополит Йов Борецький (1620-1631) віддав на навчання до Радзивіллів старшого сина.

Варто окремо згадати найвпливовіші школи українського пограниччя, які визначали розвиток реформаційної освіти усєї Східної Європи. Перша з них була заснована у Пінчуві (Польща, 1550): її ректором був женеvський теолог Петро Статорій, там також працювали Григорій Оршак та Франческо Станкаро. У чеськобратській школі у польському Лешно (1553) навчалось багато шляхтичів із України, а одним з її пізніших ректорів був Коменський. У 1568 році Радзивіллами у Вільно була заснована школа академічного типу, яка проіснувала аж до 1640 року.

Школи, які були засновані на українських етнічних землях та суміжних з ними подамо наступним списком, де вкажемо і їхні основні примітності:

Ланьцут (1550-1629, нині – південно-східна Польща) – заснована за 26 років до появи Острозької школи та за 35 років до заснування Львівської братської школи. З 1578 стає школою вищого ступеня.

Дубецько (1554-1580-і рр., нині – південно-східна Польща) – заснована Стадницькими на Перемишлянщині, тут працювали Станкаро і Оршак.

Бучав (1560-1569, нині – південно-східна Польща) – заснована Андрієм Мишковським, швидко перейшла під вплив унітаріїв і відома їхнім випускником, істориком Андрієм Любенецьким.

Берестечко (1585-1640-і рр., нині – Волинська область) – поширювала реформаційні впливи завдяки князям Пронським, потім стала унітаріанською.

Панівці (1590-1611, нині – Хмельницька область) – школа вищого ступеня, де працював Андрій Добрянський. Школа мала друкарню та була, очевидно, найбільшим освітнім осередком кальвіністів на українських

---

¹³⁰ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи.

землях. Після смерті свого покровителя Яна Потоцького школа була закрита його братами-католиками.

Кам'янець-Подільський (?-1611, нині – Хмельницька область) – діяла певний час за життя і сприяння Яна Потоцького.

Влодава (1630-кінець XVII ст., нині – південно-східна Польща) – заснована Лещинськими, потім належала Буцацьким. Стала школою вищого ступеня, а востаннє згадується у 1683 році.

Заблудів (1654, нині – північно-східна Польща) – заснована Янушем Радзивіллом. Є згадки про її роботу аж у 1732 році.

Слуцьк (1628, нині – Білорусь) – заснована Христофором Радзивіллом. У цій школі навчалось багато вихідців із Волині. Вона відома своїм статутом та зв'язками з Острогом.

Шарошпаток (з 1617 стала кальвіністською, нині – Угорщина) – заснована князем Георгієм Ракоці. В 1650-1653 тут працював і написав кілька важливих праць Ян Амос Коменський.

Важливим був і внесок соцініанських шкіл, особливо школи вищого ступеня у Ракові (1602-1638, нині – південно-східна Польща). Після її закриття частина викладачів продовжила діяльність в Кисиліні (1614-1644, нині – Волинська область). Варто згадати також школи у Гощі (нині – Рівненська область) та Хмільнику (нині – Вінницька область). Левицький високо оцінював діяльність соцініанства у шкільництві, заявивши, що *“в жодному віросповіданні не було стільки вчених сеньйорів або пасторів і таких взірцевих учителів”*¹³¹.

Таким чином, протестантський рух відкрив двері багатьом українцям до нового шкільництва європейського зразку та приніс сюди нову якість освіти. Будучи тут першопрохідцями, для православних протестанти ставали прикладом для наслідування, а для католиків – спонуканням до оновлення.

4.5. Література та книгодрукування. Культурні впливи

Період з кінця XVI до середини XVII століть називають часом українського духовно-культурного відродження. Цей період частково співпадає із «золотими століттями» польської, білоруської та литовської історій. Реформаційні процеси переплітались із основними подіями східноєвропейського Ренесансу, а часто і визначали їх.

---

¹³¹ Левицький О. Социніанство в Польше и Юго-Западной Руси. – С. 412.

З літературних досягнень можна відзначити праці Станіслава Оріховського (1513-1566), русина-католика, якому були близькі реформаційні ідеї. Маловідомий сучасній Україні, він був добре відомий тодішній Західній Європі як «рутенський Демосфен». Тогочасний польський історик Мартин Кромер писав йому: *«в Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені доводилося бувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист Вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості»*¹³². В своїх творах Оріховський критикував целібат священства, наголошував на ролі свободи, виборності короля, верховенства права. Поряд з ним варто згадати Анджея Моджевського (1503-1572), польського політичного діяча, реформата, секретаря Яна Ласького. Моджевський у своїх творах теж захищав рівність усіх перед законом, відстоював релігійні вольності та важливість для церкви освіченого духовенства та розвитку науки. Ще ближче до українства стоїть Миколай Рей (1505-1569), який писав вже не латиною, а польською мовою, через що був відзначений як «батько польської літератури», хоча проживав на рідній Галичині. Його соціально-сатиричні поезії, духовні пісні, трактати та полемічні антикатолицькі проповіді були поширені на Західній Україні і часто використовувались навіть православними. Перелік можна продовжити Симоном Будним (1530-1593), з його перекладами та полемічними і катехитичними творами руською мовою. Видання «Катехизису» в 1562 році у білоруському Несвіжі випереджає видання «Букваря» Федоровим. Цікаві новітні політичні ідеї у своїх працях пропонував учений Андрій Волян (1530-1610). Видання першого нотного збірника на східнослов'янських землях, відомого як «Берестейський канціонал» (1558) Яна Заремби, стало знаменною подією в музичній культурі. Не можна оминати й роботи Яна Коменського на Закарпатті – одного з творців сучасної освіти. Зокрема, в друкарні Шарошпатуку він видав свої «Закони добре організованої школи» (1653).

Для поширення реформатської теології використовувалось друковане слово. Саме необхідність популяризації релігійних текстів стала найбільшим каталізатором розвитку технологій книгодрукування, а з усіх релігійних груп найбільшого успіху тут досягли протестанти. Друкарні відкривались при найбільших зборах та школах. Наприкінці XVI ст. на суміжних з українськими землях лише реформатських друкарень налічувалось близько шістдесяті¹³³. Перебуваючи у складі однієї держави,

---

¹³² Історія України в особах: Литовсько-польська доба – К.:Україна, 1997. – С.163.

¹³³ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

українці, білоруси, поляки і литовці часто провадили спільну книговидавничу діяльність. Особливо варто відзначити видання Берестейської Біблії (1563) польською мовою за сприяння литовських князів у руському Бересті. В цьому ж місті видавничою та перекладницькою працею займались тоді такі відомі кальвіністські автори, як Симон Жак, Кипріан Базилік, Симон Будний, Микола Рей та Ян Заремба. Це було майже за 30 років до становлення Острозької друкарні: князь Острозький багато в чому переймав досвід Радзивіллів у Бересті. Острозька Біблія (1581) відчула на собі впливи саме Берестейської Біблії¹³⁴, а її видавництво не випадково відбулось на Волині, де вже роками протестанти мали великі літературні напрацювання. Соцініанським друкарям належить перший друкований твір розмовною українською мовою «Трагедія Руська» (не пізніше 1618-19 рр.)¹³⁵, що сталось майже за два століття до видання «Енеїди» (1798) Котляревського. Очевидним є те, що зародження полемічної української літератури має реформаційні основи.

Поряд з першими перекладами Святого Письма на староруські мови стоять і протестантські роботи. Варто відзначити Василя Тяпинського з Полоцька, кальвініста, який переклав простонародною руською мовою Євангеліє і видав його в своїй пересувній друкарні в 1570-х роках¹³⁶. В 1581 році волинський шляхтич Валентин Негалевський переклав частини Нового Заповіту, взявши за основу польський переклад соцініаніна Мартина Чеховича. Все це сприяло зацікавленості в розвитку розмовної руської мови, яка стане основою для сучасної української. Православний митрополит Іван Огієнко писав так: «І в Україні, і в інших європейських та словянських народів Реформація покликala до життя народну мову як мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковнословянська, як у народів католицьких – латина. Це тільки з часу Реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народну мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою»¹³⁷.

Перемога Контрреформації та перехід друкарень від протестантів до католиків супроводжувався знищеннями протестантської літератури як єретичної. Друкування й переховування таких книг з 1621 року загрожувало церковною анафемою. Через це неможливо повністю оцінити здобутки протестантизму у сфері книгодрукування, але вже навіть згаданих видань

¹³⁴ Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні.

¹³⁵ Шевчук В. Муза Роксоланська. – К.: Либідь – С. 255.

¹³⁶ Яковенко Н.М. Очерк. С. 288.

¹³⁷ Іван Огієнко, Нариси з історії Української Православної Церкви. Інтернет-ресурс: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm>

достатньо для висновку, що протестантські здобутки у цій сфері були значно більшими, ніж католицькі чи православні¹³⁸.

Крім релігійної, протестанти активно поширювали й світську літературу, що свідчить про їхню відкритість до наукових і культурних світських досягнень. Видавались твори Цицерона, Горація, Софокла, Тацита, а також ті, які забороняла католицька церква, як-от переклади Еразма Роттердамського¹³⁹.

Висновки

Реформація як суспільно-релігійне явище не могла оминати українські території, які були в цю епоху частиною християнського світу. Навіть представлений у цій статі поверхневий огляд, який багато в чому опирається на праці непротестантських дослідників, показує, що значення Реформації дуже недооцінене в українській історіографії. Маючи великі перспективи і популярність, охоплюючи значну частину інтелектуального активу суспільства, захоплюючи своїми успіхами навіть сторонніх їй людей чи суперників, Реформації на українських теренах вдалось виконувати ту основну мету, яку ставили перед собою її творці – оновлення християнської церкви. Долучаючись до спільноєвропейських процесів, українська Реформація була їх невід'ємною частиною, хоча із своїми особливостями. Не без її участі, на українські землі поширилися переклади Святого Письма, активна участь у церковному житті мирян, потреба в усвідомленій вірі та свободі християнина. Разом з тим, реформаційні віяння поширювали новітні суспільні ідеї у сфері освіти, політичних реформ, боротьби за права людей та рівність усіх перед Богом.

Дослідження значення Реформації, до якого, можливо, долучаться українські протестанти, не повинно викликати в них гордість чи бажання виокремити себе серед інших християнських конфесій. Натомість це має стати поживою для роздумів і насагою в праці з розвитку християнської церкви та суспільства в Україні. Адже в період Реформації протестанти були ініціаторами перетворень у культурному та політичному житті, при цьому не забуваючи про своє релігійне покликання. Також Реформація стала прикладом важливості створення інтелектуальних центрів, просвітніх інституцій, церковної організації, практичної теології, соціально-політичної

---

¹³⁸ Яковенко Н.М. Очерк. С. 290. Див. також Савич А. Нариси історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. – Київ, 1929. – С. 48.

¹³⁹ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – С. 210.

активності та свободи діяльності і творчості християнина. А зберігаючи чесність у дослідженні Реформації, протестанти зможуть уникнути зайвої «ідолізації» цього явища і не допустити повторення історичних помилок.

Олег Демчук

Бібліографія

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. / Ред. П.К. Вовк. – К.: "Освіта", 1992. – 192 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т.6. – К.: Наук. Думка, 1995. – 670 с.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні. – Дніпросоюз, 1919 – 248 с.

Гудзяк Б. Криза і Реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії - Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – 426 с.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації - Київ: Дух і літера, 2005. – 512 с.

Дмитриев М.В. Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 135 с.

Епископ Диоклийский Каллист (Уэр). Православная церковь. – М.: ББИ, 2001. – 376 с.

Жукович П. Кардинал Гозий и польская церковь его времени. – СПб.: Типография Ф. Елионского, 1882. – 542 с.

Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII століття. – К.:Наук. Думка, 1966. – 254 с.

Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій – Інтернет-ресурс:

http://anabaptist.ru/obmen/hystory/ist1/files/books/book_005/0103_t.html

Історія релігії в Україні: у 10-ти т.//Том 5. Протестантизм // Редкол: А. Колодний, П. Яроцький та ін.. – К.: Світ знань, 2002. – 424 с.

Історія України в особах: Литовсько-польська доба – К.: Україна, 1997. – 396 с.

- Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011.– 263 с.
- Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше // Вестник Европы, 1885.
- Кемпа Томаш. Костянтин-Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) – воєвода Київський і маршалок землі Волинської.: Пер. з польської. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 342 с.
- Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.
- Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина. – 1882. – № 4-6.
- Любовичь Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Варшава, Типография К. Ковалевского, 1890. – 400 с.
- Макрат А. Жизнь Жана Кальвина. – Минск: Полиграфкомбинат им. Я. Коласа, 2016. – 416 с.
- Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2. За ред. В. Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – 439 с.
- Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с.
- Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Т.1. – Прага, Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – 238 с.
- Паславський І. Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського// Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 162-175
- Плохий С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Х.: Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с.
- Плохий С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – Критика, 2005. – 496 с.
- Савич А. Нариси історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. – Київ, 1929. – С. 49
- Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн./ Кн. 2 : Середина XV - кінець XVI століття. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
- Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / Василь Ульяновський. - К.: ВД “Простір”, 2012. – 1370 с.: 40 іл.

Чижевський Д. Філософські твори у чотирьох томах. Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005. – 402 с.

Шафф Т. История христианской Церкви. Том 8. Современное христианство. Реформация в Швейцарии – СПб.: Библия для всех, 2012. – 560 с.

Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI - середини XVII ст. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.

Шевчук В. Муза Роксоланська. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – 400 с.

Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

Яковенко Н.М. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія. Інтернет-ресурс: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult239.htm>

Яковенко Н.М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.

Яковенко Н.М. Очерк истории Украины в средние века и раннее новое время. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 768 с.